

Manfred Horstmanshoff

*‘En ik verheugde mij om
de rijzende zon’*

*Een gladiatorenverhaal
van Louis Couperus*

Couperus Cahier VI

‘En ik verheugde mij om de rijzende zon’

‘En ik verheugde mij om de rijzende zon’

Een interpretatie van Couperus’ verhaal ‘De naumachie’

Manfred Horstmanshoff

Couperus Cahier VI

Louis Couperus Genootschap
2001

voor Henk Jan

© Manfred Horstmanshoff, 2001

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

juni 2001, 350 ex.

ISBN 90 75 32106 6
ISSN 1386-1573

Woord vooraf

Hier is een dun boekje, van de hand van Louis Couperus. Het bevat in luttele bladzijden alle elementen die hem tot een groot schrijver stempelen: spanning, romantiek, noodlot, en evocatie van een eeuwenoud verleden, als waren wij, lezers, ooggetuigen. Wie het verhaal 'De naumachie' zonder veel voorkennis begint te lezen, of, beter nog, hoort voorlezen, en even de moeite neemt in de karakteristieke stijl van Couperus thuis te geraken, zal het verhaal ademloos volgen. Het is een pasklaar scenario voor een film, compleet met camerabewegingen.

Waarom dan nog aantekeningen, interpretatie, bronnenonderzoek? Opdat dit juweel, in een verzorgde omlijsting, nog fraaier zal schitteren en Couperus' kunstenaarschap nog meer zal worden gewaardeerd. Achter het ogenschijnlijk zo vlotte, haast oppervlakkige verhaal schuilt wel degelijk een diepere bedoeling. Een grondige bestudering van de bronnen, zowel de historiografische als de archeologische, ligt aan 'De naumachie' ten grondslag.

In februari-maart 2000 organiseerde het Literair Theater Branoul in Den Haag, in aansluiting op een collegereeks aan de Universiteit Leiden, een reeks lezingen over Louis Couperus en de Oudheid. Het hier gepresenteerde Cahier is uit een in dat kader gehouden lezing voortgekomen. Wat de lezer helaas moet missen is de levendige voordracht van de tekst door de acteur Peter van Muijen.

Behalve het essay treft de lezer aan: de volledige tekst van 'De naumachie' en de vertaalde teksten van Juvenalis, Suetonius en Tacitus die Couperus als bronnen heeft gebruikt. Een glossarium en illustraties mogen dienen om de lectuur te vergemakkelijken en te veraangemen en om de interpretatie te ondersteunen.

Ik ben het bestuur van het Louis Couperus Genootschap, in het bijzonder zijn voorzitter Karin de Graaff-Peterson, en de redactie van de *Louis Couperus Cahiers* dankbaar voor de gelegenheid deze tekst onder de ogen van het publiek te brengen. Annemarie Luteyn dank ik voor het voorwerk dat zij met aanstekelijk enthousiasme verrichtte. Ik dank verder Ruurd Halbertsma, conservator Griekse en Romeinse Oudheden van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, Ietse Meij, conservator kostuumcollectie Gemeentemuseum Den Haag, Folkert van Straten, Faculteit Archeologie, Universiteit Leiden en Nathalie de Haan, hoofd archeologie van het Nederlands Instituut te Rome, voor hun hulp bij het opsporen van archeologische en kunsthistorische informatie, en Rudi van der Paardt en Maarten Klein voor hun kritische opmerkingen en adviezen. Uitgeverij Athenaeum-Polak & Van Gennep en de beide vertalers Daan den Hengst en Marietje d'Hane-Scheltema, gaven welwillend toestemming fragmenten uit hun vertalingen over te nemen van respectievelijk Suetonius en Juvenalis. Ook Peter van Minnen was zo vriendelijk in te stemmen met de overname van enkele vertalingen uit het door hem geredigeerde themanummer 'Gladiatoren' van *Kleio*. Uitgeverij L.J. Veen stemde erin toe de volledige tekst van het verhaal 'De naumachie', zoals die is opgenomen in deel 32

va de *Volledige Werken Louis Couperus, Schimmen van schoonheid*, verzorgd door H.T.M. van Vliet en J.B. Robert, Utrecht/Antwerpen 1991, opnieuw af te drukken.

Doordat ik gedurende het academisch jaar 2000-2001 het voorrecht had als Fellow te mogen werken aan het NIAS, het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences in Wassenaar, kon ik deze publicatie in vrij korte tijd voltooien, naast mijn andere onderzoekswerk. De inspirerende omgeving en de praktische hulp, in het bijzonder van Yves de Roo en Anneke Vrans, vermeld ik met erkentelijkheid.

Op een avond, enkele jaren geleden, stak mijn zoon zijn hoofd om de hoek van de deur van mijn werkkamer: 'Ik zoek een dun boekje' zei hij. Het duurde even voordat ik de context van zijn vraag begreep. Hij zat vlak voor zijn eindexamen. Hier is een wat verlaat antwoord op zijn vraag. Daarom draag ik dit boekje aan hem op. Ik hoop dat veel lezers, misschien ook wel scholieren op zoek naar een dun boekje, plezier zullen beleven aan dit kleinood van Couperus' hand.

Manfred Horstmanshoff
Wassenaar, mei 2001

‘En ik verheugde mij om de rijzende zon...’

Een interpretatie van Couperus’ verhaal ‘De naumachie’

Inleiding

In zijn korte verhaal ‘De naumachie’ (1910)¹ beschrijft Louis Couperus in levendige kleuren een historische gebeurtenis: een – letterlijk – grootscheeps gladiatorengevecht dat in het jaar 52 na Chr. door keizer Claudius is georganiseerd. De Romeinse geschiedschrijvers Tacitus en Suetonius hebben ons, en Couperus, over die in scène gezette zeeslag geïnformeerd. Meesterlijk heeft Couperus zijn materiaal bewerkt. We zien hoe de dag aanbreekt. Het zonlicht speelt trouwens een belangrijke rol in het verhaal. We horen het gekletter van de zware wapenrustingen, we zien de duizendkoppige mensenmassa en de knikkebollende keizer Claudius die lachwekkend zou zijn als hij niet zo gevaarlijk was. We zien en horen door de ogen en de oren van de gladiator Pollio, een creatie van Couperus.

Na enige inleidende opmerkingen over Couperus’ fascinatie voor de Oudheid (I) volgt een korte verhandeling over publiek vermaak in de grote stad Rome, over gladiatorengevechten in het algemeen (II) en een specifiek genus daarvan, de naumachie – ‘het scheepsgevecht’ –, in het bijzonder (III). Ook keizer Claudius, een historisch personage, zal aandacht krijgen. Was hij werkelijk een tiran, een marionet van zijn vrouwen en vrijgelaten slaven, die hem als staffunctionarissen terzijde stonden? Of toch een bekwaam bestuurder? (IV) Al deze vragen worden beantwoord vanuit de historische kennis die ons nu ter beschikking staat. Vervolgens komt de werkwijze van Couperus aan de orde: welke bronnen stonden hem ter beschikking en hoe heeft hij die gehanteerd? Ter afsluiting van dit hoofdstuk volgt een interpretatie van dit verhaal (V).

I. De vonk

Toen Couperus in 1923, het jaar van zijn dood, in een interview werd gevraagd welke van zijn werken hem het dierbaarst waren, antwoordde hij: ‘Het zijn mijn antieke evocaties: *De Berg van Licht*, *Iskander*, *De komedianten* ...’.² Het woord ‘evocaties’ is hier veelzeggend. Couperus wilde blijkbaar door zijn werk de Oudheid oproepen, tegenwoordig doen zijn. Hij had niet de antiquarische belangstelling van de verzamelaar van munten of inscripties, noch de filologische ijver om antieke teksten omwille van die teksten zelf te bestuderen. Voor hem geldt in nog hogere mate wat hij schreef over een classicus in een onvoltooid gebleven roman: ‘... heelemaal geen boekenwurm en ter nauwernood een geleerde...’.³ Hij wilde de Oudheid herbeleven en zijn lezers van die ervaring deelgenoot maken. Een werk dat een grote indruk op hem maakte toen hij zijn eerste romanschetten schreef was: Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des klassischen Alterthums*.⁴

Hoe kwam Couperus aan zijn fascinatie voor de Grieks-Romeinse Oudheid? Op het Gymnasium Willem III te Batavia, waar overigens geen klassieke talen werden onderwezen, maakte Louis Couperus kennis met de Griekse mythologie. Dat was voor hem de kiem van zijn latere intense belangstelling voor de Oudheid, ‘de vonk’,

zoals hij het zelf noemde.⁵ Latijn leerde hij later van zijn vader, aan de hand van Vergilius en Horatius.⁶ Hij bezat zelf een tamelijk uitgebreide klassieke bibliotheek, waarvan een deel nu berust in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden.⁷

Couperus noemde zich 'passatist', iemand die in het verleden leeft en zich in het heden niet thuis voelt. Meermalen heeft hij verklaard dat hij zich een gereïncarneerde Romein voelde, uit de Keizertijd, niet uit de republikeinse periode, die hem niet decadent genoeg was.

Hoewel hij met sympathie een classicus beschrijft wiens studeerkamer meer een sfeer ademt 'van leven (...) dan studeeren',⁸ mag daaruit niet worden afgeleid dat Couperus zich niet documenteerde. Integendeel. Hij deed dat zeer grondig, zoals we zullen zien, maar zo, dat het voor de lezer haast niet merkbaar was.

Deze emotionele band met de Oudheid verschilde wel sterk van de benadering van de invloedrijkste classici van Couperus' tijd, zoals de Leidse hoogleraar Grieks C.G. Cobet (1813-1889), die vooral naam gemaakt heeft door zijn tekstedities. Cobet had een afkeer van archeologie. Van hem wordt zelfs overgeleverd dat hij de namen van studenten klassieke talen die hij het toen nog nieuwe Rijksmuseum van Oudheden zag binnenstappen, in zijn boekje noteerde.⁹ Ze moesten zich volgens hem door niets laten afleiden van het lezen van Griekse teksten. Couperus' evocatieve benadering was meer verwant aan die van Petrus van Limburg Brouwer (1795-1847), die hoogleraar Grieks te Groningen was en historische romans schreef, evenals een andere hoogleraar Grieks in Groningen: Jan ten Brink (1771-1839), de grootvader van Louis Couperus' vereerde leermeester, de neerlandicus Jan ten Brink (1834-1901).

Couperus vond wel aansluiting bij de Amsterdamse hoogleraar Grieks W.E.J. Kuiper (1883-1951), die een waarderend artikel over zijn antieke romans schreef.¹⁰ Inspirerend was voor hem het contact met de archeoloog H.M.R. Leopold (1877-1950). De laatste was werkzaam op het Nederlands Instituut in Rome.¹¹ Leopold leidde Couperus onder andere rond in Ostia.

In zijn verlangen naar herbeleving staat Couperus beslist niet alleen. Uit de Nederlandse literatuur zijn verscheidene voorbeelden te noemen. In het Louvre ziet de dichter Slauerhoff een grafbeeld van de Egyptische koningin Nôfret (Nefertete) tot leven komen: 'Als leefde ik vroeger en waart gij niet dood'.¹² Ida Gerhardt ziet in het voorjaar van 1946 in Kampen schoolkinderen uit Genemuiden en Zwartsluis tegen de wind in fietsen en dan opeens – 'De tijden waren niet gescheiden' – ziet ze hen als Helleense efeben, jonge mannen te paard en te voet, zoals op het fries van het Atheense Parthenon.¹³ Ook uit de Oudheid zelf zijn er voorbeelden bekend. De redenaar Aelius Aristides leeft zo in het verleden dat hij de grote wijsgeer Plato tegenover zich ziet in dezelfde kamer en met hem praat, hoewel hij zes eeuwen eerder is gestorven.¹⁴

Couperus waardeerde van alle historische perioden juist de Oudheid zo, en in het bijzonder de Romeinse Keizertijd, omdat hij zich aangetrokken voelde tot de seksuele vrijheid die daar volgens hem heerste en die zo heel anders was dan het benauwde klimaat in het Nederland van zijn tijd. Toespelingen op homo-erotiek en androgynie, het ideaal van de eenheid van het mannelijke en het vrouwelijke, zijn in zijn werk, ook in 'De naumachie', te ontdekken.¹⁵

II. Brood en spelen. Publiek vermaak in de grote stad Rome

We maken een vliegtocht boven het Middellandse Zeegebied,¹⁶ in de gondel van een luchtballon, niet te snel, niet te hoog, zodat we op aarde nog iets kunnen herkennen. We vliegen boven Zuid-Frankrijk (Arles en Nîmes), Tunesië (El-Djem) en Italië (Verona). Omdat ook in de lucht alle wegen naar Rome leiden, landen we

in Rome bij, of beter nog in, het Colosseum. De zichtbare sporen van de Romeinse beschaving die we vanuit de hoogte hebben kunnen herkennen, zijn in de eerste plaats renbanen (circussen genoemd), theaters, stadions en amfitheaters. Die karakteristieke bouwwerken zijn hieronder op dezelfde schaal weergegeven. (Afb. 1a-d)

Wat gebeurde daar? In de circussen bejubelde een duizendkoppig publiek 64 dagen per jaar de wagenmenners die alles riskeerden om te winnen. Spectaculaire ongelukken – denk aan de film ‘Ben Hur’ – zorgden er wel voor dat sensatiezoekers aan hun trekken kwamen. Het Circus Maximus in Rome deed zijn naam eer aan: het bood plaats aan zo’n 150.000 toeschouwers.

Een Romeins theater, zoals het theater van Pompeius of van Marcellus in Rome, kon zo’n 10.000 bezoekers bevatten. Op 102 dagen per jaar waren er voorstellingen. In de theaters werden wel eens klassieke komedies en – nog zeldener – tragedies opgevoerd, maar meestal waren het toch mimen, een soort variété met een zeer vulgaire en grove inhoud. Soms werd een mimevoorstelling – de *Laureolus* – zelfs misbruikt om een misdadiger publiekelijk terecht te stellen. Couperus vertelt daarover in zijn roman *De komedianten*, net als Vestdijk in *De nadagen van Pilatus*.¹⁷

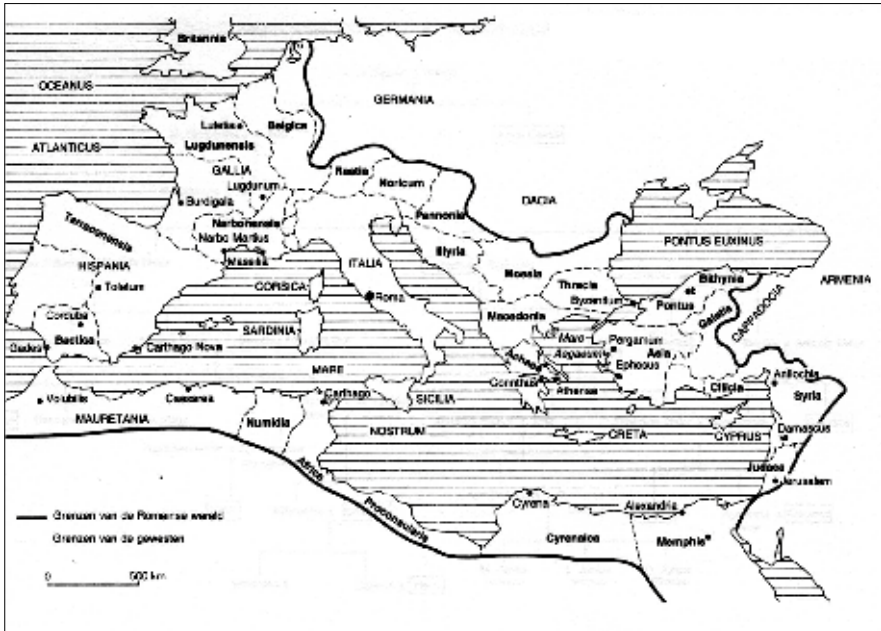
In de stadions werden sportwedstrijden gehouden. Het stadion van keizer Domitianus, nog te herkennen in de omtrekken van de huidige Piazza Navona, is het vroegste voorbeeld van een permanent stadion in Rome. Er konden 90.000 mensen in.

En in de amfitheaters? Daar traden tien dagen per jaar gladiatoren op en vonden *venationes* plaats, jacht op en met wilde dieren. Het Colosseum in Rome was het grootste in zijn soort. Het heette eigenlijk *Amphitheatrum Flavium*, omdat het gebouwd was door keizer Vespasianus, wiens familienaam Flavius luidde. Het had een ellipsvormige arena van 80 x 50 m en een *cavea* (toeschouwersruimte, de ‘kuip’) van vier etages. De naam Colosseum is afkomstig van het kolossale beeld van Nero dat er naast stond.

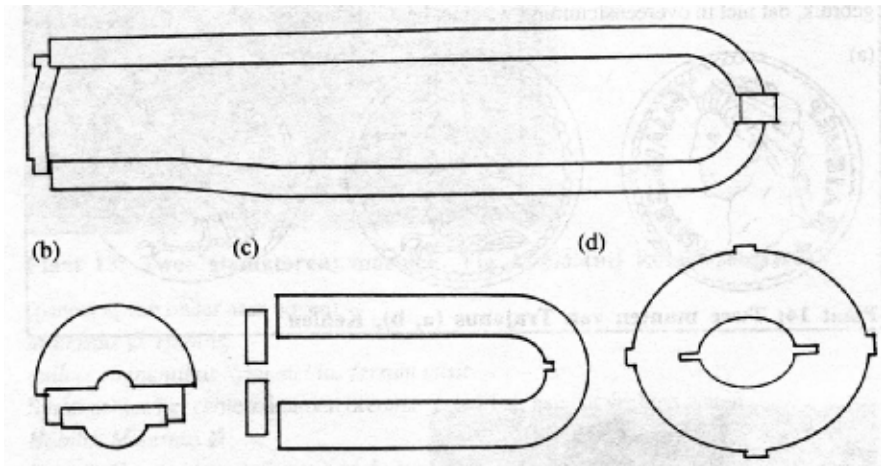
Het is overigens de vraag of hedendaagse toeristen het Colosseum, beeldmerk van de stad, nog even onbekommerd zouden bewonderen als architectonische meesterwerk uit de Oudheid – wat het is – zodra zij zich zouden realiseren voor welk doel het werd gebruikt. Daar werden exotische dieren afgeslacht: leeuwen, panthers, giraffen, olifanten, beren..., en mensen. De arena van het Colosseum kon onder water worden gezet. Misschien een idee voor het Amsterdamse stadion Arena, dat zijn Latijnse naam – *arena* betekent ‘zand’ – eer aandoet omdat er maar geen gras wil groeien? De Romeinen gebruikten zo’n onder water gezette arena om er een zeeslag na te spelen, een *naumachie*, van het Grieks *naus*: schip en *machein*: vechten, waarbij alles spel was, behalve het bloed dat vloeiende. Dat was echt. Zo’n naumachie, maar dan tijdens het bewind van keizer Claudius, beschreef Couperus in zijn gelijknamige verhaal. Die naumachie, een historische gebeurtenis, vond plaats in een natuurlijk amfitheater, op het Fucinusmeer, zo’n 80 km van Rome.

De grote stad Rome

In de tijd van Claudius, halverwege de eerste eeuw na Chr., was Rome een zeer grote stad, het waterhoofd van het Romeinse Rijk. Telde het hele rijk, dat zich uitstrekte van Schotland tot aan de Kaukasus en van de Zwarte Zee tot het Atlasgebergte in Noord-Afrika – een gebied zo groot als de helft van de Verenigde Staten nu – slechts 60 à 70 miljoen inwoners, de hoofdstad moest tussen het half en het heel miljoen monden voeden. De geleerden zijn het niet eens over het precieze aantal inwoners. Het waren er in ieder geval veel, veel meer dan in andere steden van het Romeinse Rijk. (Kaart 1)

Kaart 1: Het Romeinse Keizerrijk ten tijde van Claudius

Afb 1a-d: Circus Maximus (a), Theater van Marcellus (b), Stadion van Domitianus (c), Colosseum (d).
Alle op dezelfde schaal.

Rome was een parasietstad. Het graan moest worden geïmporteerd uit Egypte. Belastingen vloeiden naar Rome vanuit het hele Rijk. Niet alleen voor het brood, ook voor de spelen was Rome het vanzelfsprekende middelpunt waar alles samenstroomde: exotische dieren voor de *venationes*, de in scène gezette jachtpartijen in de arena, misdadigers die de prooi van die dieren moesten worden ter vermaak van het publiek, en gladiatoren, ter dood veroordeelden, slaven of krijgsgevangenen, die van het sterven een kunst hadden gemaakt waarmee zij de grote stadsbevolking amuseerden.

Ooit, ten tijde van de Romeinse Republiek, werd de politiek in Rome bepaald door de aristocratische senaat. De volksvergadering mocht toen magistraten kiezen en besliste over oorlog en vrede. Sinds er keizers waren vervulde de senaat alleen nog een decoratieve functie. En het volk? Dat maakte zich, zo spot de satiricus Juvenalis, alleen nog maar druk om *panem et circenses*, 'brood en spelen'.¹⁸

De politieke rol van de Romeinse stadbevolking was echter nog niet helemaal uitgespeeld. Zeker, de werkelijke machtsbasis van de keizer was zijn leger, zijn lijfwacht voorop, de befaamde praetoriaanse garde. Bovendien maakte zijn onmetelijke rijkdom hem financieel onafhankelijk. Toch kon hij zich niet veroorloven het volk van Rome te negeren.¹⁹ Het publieke vermaak was een van de gelegenheden waarbij de bevolking van Rome en de monarch met elkaar in contact konden komen.²⁰ Wedstrijden, theatervoorstellingen en gladiatorengevechten vormden het toneel voor een wel heel primitief soort democratie. Door juichen of joelen kon het volk zijn mening aan de keizer kenbaar maken. Meestal was het juichen. Het volk kon echter klagen over te hoge graanprijzen, het kon eisen dat een hoveling die uit de keizerlijke gunst was gevallen, in ere werd hersteld, of dat de keizer juist één van zijn favorieten die het bij de massa had verbruid, zou offeren op het altaar van de volksgunst. De keizer reageerde meestal welwillend. Hij liet, bij gebrek aan een geluidsinstallatie, een bord ronddragen waarop zijn antwoord vermeld stond. Uit zijn aan- of afwezigheid en die van de kring familieleden en hovelingen waarmee de keizer zich bij zulke gelegenheden gewoonlijk omringde, werden politieke conclusies getrokken. Een keizer die nooit in het amfitheater verscheen, of, als hij verscheen, de tijd gebruikte om staatsstukken door te nemen, zoals Julius Caesar en keizer Tiberius, werd niet populair.

Waarom gladiatorengevechten?

Nergens lijkt de kloof tussen onze cultuur en de Romeinse moeilijker te overbruggen dan juist hier. Hoe kunnen we ooit keizer Claudius begrijpen van wie gezegd wordt dat hij zo van executies hield dat hij zelfs gladiatoren die per ongeluk ten val waren gekomen, liet afmaken, vooral *retiarii* – gladiatoren zonder helm die slechts gewapend zijn met net en drietand – om hun gezicht beter te kunnen zien als ze de laatste adem uitbliezen?²¹

Welke uitwerking hadden de gladiatorenspelen op de toeschouwers? De kerkvader Augustinus geeft ons daarvan een getuigenis uit de eerste hand. In zijn *Bekentenissen* verhaalt hij de lotgevallen van een vriend van hem, Alypius. Deze heeft een afkeer van gladiatorengevechten. Pas na lang aandringen weten zijn studievrienden hem over te halen een keer met hen mee te gaan naar het amfitheater. Alypius gaat mee, maar hij zal zijn ogen gesloten houden. Zijn oren blijven echter open. Daar zit hij, ergens hoog in het amfitheater. Er gebeurt iets in het gevecht. Een enorm aanzwellend rumoer stijgt uit de menigte op, zoals het geluid vanuit een voetbalstadion kan klinken. Alypius kan het niet langer uithouden. Hij opent zijn ogen en is verkocht.

Zodra hij dat bloed zag, dronk hij het verschrikkelijke ervan in. Hij wendde zijn blik niet af, maar keek juist scherper, dronk de razernij in en wist het niet, vond

het misdadige gevecht juist leuk en werd dronken van het bloedige vermaak. Hij was niet meer dezelfde die was gekomen, maar één met de menigte en een echte kameraad van wie hem meegenomen hadden.²²

Hij raakt verslaafd aan de gladiatorengevechten. De sfeer daarvan en ook veel historische details zijn goed te zien in de recente film 'The gladiator' van Ridley Scott met Russell Crowe in de hoofdrol.

Was er dan helemaal geen kritiek van tijdgenoten op die wrede vrijetijdsbesteding? Nauwelijks. De filosoof Seneca, tijdgenoot van Claudius, leermeester en minister van Nero – een relatie die hij overigens met een gedwongen zelfdoding moest bekopen – is een van de weinige critici. Toch gelden zijn bezwaren meer de slechte smaak van het gepeupel, waarboven hij zich als filosoof verheven voelt, dan de gladiatorengevechten als zodanig. In één van zijn wijsgerige brieven schrijft hij:

Niets is zo schadelijk voor een goede instelling als een schouwspel in het amfitheater bijwonen. Want dan sluipen de verkeerde neigingen via het genot gemakkelijker binnen. Wat denk je dat ik bedoel? Gieriger kom ik ervan thuis, ijdel, verwender, ja zelfs wreder en minder mens, omdat ik onder de mensen ben geweest.²³

Anno 2001 zal men al gauw geneigd zijn een beschaving die zulke gruwelen voortbracht te veroordelen. Zonder die afschuwelijke praktijken ook maar enigszins te willen goedpraten, is het toch voor een goede oordeelsvorming nuttig het volgende te bedenken. Het vreemde van de Romeinse cultuur wordt dan herkenbaarder en het eigene van onze moderne westerse cultuur misschien minder vanzelfsprekend.²⁴

De gemiddelde levensduur in het Romeinse rijk was heel kort. Bij geboorte kon men op niet meer hopen dan zo'n 25 jaar. Maar zelfs als men de hoge zuigelingensterfte buiten beschouwing laat, was 40 jaar nog een aanzienlijke leeftijd, al werden ook toen sommige mensen heel oud. Er was echter in de Grieks-Romeinse Oudheid geen sprake van een 'grijze golf', of, zoals Annie M. G. Schmidt het zoveel mooier noemde, een 'zilveren stroom'.²⁵

Het dagelijks leven moet voor de massa in de grote stad Rome van een uitzichtloze somberheid zijn geweest. Een ongezond milieu, werkloosheid, weinig vertier. Geen wonder dat de ontspanningsmogelijkheden die er waren, met volle teugen werden genoten.²⁶

De houding tegenover leven en dood verschilde van die in onze tijd. Van een 'recht op leven' en erkenning van de onaantastbaarheid van de persoon was geen sprake. Dat gold al niet voor vrije burgers, laat staan voor slaven en criminelen. De gladiatoren waren in de ogen van de Romeinen geen mensen. Het doden van gladiatoren was net zo'n virtuele aangelegenheid als het omverrijden van voetgangers in een computerspelletje voor veel mensen uit de eenentwintigste eeuw: 'Want het was mooier dan het in den oorlog is, omdat het slechts een spel was' zegt de verteller in Couperus' 'naumachie'.

We zouden iets terughoudender kunnen zijn in ons oordeel over het geweld-dadige karakter van het Romeinse amusement, als we ons realiseren hoe populair geweld in sport in onze maatschappij is: denk aan auto- en motorracen, boksen, kooi-gevechten, en aan het geweld rond de stadions. Bovendien worden we regelmatig blootgesteld aan geweld in film, op televisie en video en in de eerder genoemde computerspelletjes.

Bloed voor de schimmen

Gladiatorengevechten zijn volgens de overleveringen voor het eerst in Rome gehouden in 264 voor Chr. ter ere van de overleden vader van een ex-consul. Het waren oorspronkelijk lijkspelen ter ere van aanzienlijke overledenen. In vele culturen kennen we dergelijke overgangsrituelen. De lijkspelen voor Patroklos in Homerus' *Ilias* zijn een beroemd voorbeeld. De Romeinen ontleenden dit gebruik aan hun zuiderburen op het Italische schiereiland: de Lucaniërs en Campaniërs.

Van aanvang af was er een band tussen de gladiatorenspelen en de dood. De spelen werden na een sterfgeval georganiseerd door de nabestaanden, die dat voelden als een plicht jegens de overledene. Vandaar de Latijnse naam voor gladiatorenspel: *munus*, dat zowel 'plicht' als 'geschenk' betekent. Misschien kwamen de gladiatorenspelen voort uit oorspronkelijk gebrachte mensenoffers. In elk geval speelde de gedachte wel mee, dat bloed moet worden geplengd voor de schimmen van de overledenen. Bloed is hun voedsel. Gladiatorengevechten kunnen worden geïnterpreteerd als een poging om de dood te overwinnen.

In de loop van de Republiek werden de gladiatorenspelen steeds meer een middel voor de elite om populariteit te winnen bij de bevolking. In de Keizertijd, ongeveer sinds het begin van onze jaartelling, kreeg de keizer het alleenvertoningsrecht op gladiatorenshows, althans in Rome. Zo waren ze van een privé-aangelegenheid geworden tot een openbare vermakelijkheid.

De levensloop van een gladiator

Wie waren de gladiatoren en hoe verliep hun leven? Ik begin maar aan het eind. Er zijn enkele grafschriften van gladiatoren bewaard gebleven. Ik citeer drie voorbeelden van zo'n grafscript:²⁷

Julius Valerianus die 20 jaar goed geleefd heeft, is op zijn verjaardag gestorven. Hij was een lid van onze club, een goed man, geliefd en bemind tot het graf.

Aan Urbicus (...) die 13 keer gevochten heeft en 22 jaar heeft geleefd, hebben Olympias, zijn dochter, die hij 5 maanden oud achterliet, en Fortunensis, zijn dochter(s), en Lauricia, zijn echtgenote, dit graf gewijd, aan haar verdienstelijke echtgenoot, met wie zij 7 jaar heeft samengeleefd. Ik raad iedereen aan te doden wie hij heeft verslagen. Laten zijn vrienden zijn schim vereren.

Urbicus werd kennelijk gedood door iemand die hij eerder verslagen had, maar wiens leven hij gespaard had.

Voorbijganger, je ziet mij, Melanippos, de dappere strijder in de arena, een retiarius uit Tarsus, (...), nu dood. Niet meer hoor ik de stem van de bronzen bazuin noch laat ik het geluid van de oneven wedstrijdshoofden weerklinken. Ze zeggen dat Herakles twaalf werken heeft verricht. Ik ook en ik ben de dertiende keer aan mijn einde gekomen. Thallos en Zoë hebben (dit graf) uit eigen zak ter herinnering aan Menalippos gemaakt.

We leren uit deze en andere inscripties, die Couperus waarschijnlijk niet kende – juist op dit terrein is onze kennis in de twintigste eeuw enorm uitgebreid – het volgende:

Gladiatoren leefden meestal kort. Van de uit inscripties bekende zwaardvechters is de gemiddelde leeftijd bij overlijden nog geen 25 jaar. Maar uitzonderingen waren

er: een zekere Secundus werd volgens zijn grafschrift 99 jaar, 8 maanden en 18 dagen. Afgezien van deze spectaculaire en weinig geloofwaardige uitzondering variëren de leeftijden echter van 18 tot 60 jaar. Zij konden getrouwd zijn en kinderen hebben. Zij kwamen uit alle uithoeken van het Romeinse Rijk: uit Italië, Egypte of Syrië, maar er is ook een Bataaf bij en een Spanjaard.

Hun sociale herkomst kon zeer uiteenlopend zijn. Er waren ter dood veroordeelden onder hen, krijgsgevangenen, en slaven. De beroemdste gladiator ooit is ongetwijfeld de Thracische slaaf Spartacus die in 73 voor Chr. een slavenopstand ontketende.²⁸ Ook vrijen, mensen die in de schulden zaten of avonturiers konden zich door een contract binden aan een *lanista*, de eigenaar van een gladiatorentroep. De ter dood veroordeelde misdadigers spaarden de kosten van een beul uit door op leven en dood te vechten. Bovendien zorgden ze voor amusement.

De hoofdfiguur in het verhaal van Couperus, dat hier wordt gepresenteerd, is zo'n gedoemde, iemand die sociaal gesproken niet eens meer bestaat. *Morituri te salutant* 'Zij die gaan sterven groeten u' is voor ter dood veroordeelden geen loze kreet. Als een enkeling van hen zich dapper gedroeg in de strijd, kon hij door het publiek begenadigd worden (*missus*, letterlijk 'heengezonden'). Hij kon dan zijn verleden achter zich laten en een heel nieuw leven beginnen. Dat gaf het publiek een goed gevoel. Het recht moest zijn loop hebben, maar soms kon men genade voor recht laten gelden.

Een gladiator werd opgenomen in een *familia*, een troep gladiatoren die het eigendom was van een *lanista* ('trainer-coach'). De gladiatoren ondergingen een langdurige en intensieve training in een gladiatorenschool, een zogenaamde *ludus*. Het woord betekent eigenlijk 'spel'. Er werd getraind met houten stokken. (Afb.2) Bij zijn pensionering kreeg de veteraan-gladiator als ereteken zo'n stok, een *rudis*, uitgereikt. Couperus gebruikt in zijn verhaal het woord *gymnasium*, een Grieks woord dat eigenlijk 'sportschool' betekent, om de gladiatorenschool aan te duiden. Vlak bij het Colosseum in Rome zijn nu nog de resten zichtbaar van de *Ludus Magnus*, de keizerlijke gladiatorenschool. De leerlingen specialiseerden zich tot een bepaald type gladiator. Ik noem de twee belangrijkste, die ook in het verhaal voorkomen:

- De *retiarius*: een lichtbewapende gladiator die vecht met een net en een drietand; netvechter
- De *mirmillo* of *murmillo*, ook *Gallus* genoemd: een zwaarbewapende gladiator die vecht met een rond of rechthoekig schild en een helm met een vis (Grieks: *mormulos*) erop afgebeeld.

Gewoonlijk vecht een *murmillo* tegen een andere *murmillo*, tegen een *retiarius*, of tegen een ander type. *Retiarii* vechten niet tegen elkaar.

De meeste professionele gladiatoren brachten veel meer tijd door met trainen en wachten dan met echt vechten. Ze traden slechts enkele keren per jaar op, in hun hele carrière gemiddeld niet meer dan een keer of tien, al zijn er uitzonderingen. Er is een gladiator bekend die in 18 gevechten 18 overwinningen heeft behaald, en één die in 34 gevechten 21 keer zegevierde. Topscorer is wel Apollonios, een *retiarius* uit Klein-Azië, wiens grafreliëf in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bewaard wordt. Hij behaalde maar liefst 49 overwinningen. (Afb. 3)

Uit deze voorbeelden blijkt wel dat niet elk gevecht een gevecht op leven en dood was. Een professionele gladiator kon tijdens een gevecht de strijd opgeven door weg te lopen, zijn vinger op te steken, of zijn schild weg te gooien. Hij was dan *missus*, 'weggezonden', vrijgelaten. Bij een gevecht *sine missione* 'zonder weg-

Afb 2: Gladiatoren trainen met houten stokken.

Afb 3: Grafreliëf van een retiarius. De Griekse inscriptie luidt: 'Apollonios heeft 49 overwinningen [behaald]. Zosime, zijn vrouw [plaatste deze steen] omwille van zijn nagedachtenis'. Klein-Azië, latere Keizertijd.

zending' mocht dit niet. Die strijd moest duren totdat er één overwonnen was. De ander kon hem dan doden, maar alleen als de organisator van het gevecht, de *editor* – in de Keizertijd was dit in Rome doorgaans de keizer zelf – het beruchte teken gaf *pollice verso*, 'met omlaaggedraaide duim', waarschijnlijk met de wijs- en middelvinger naar voren en de duim omlaag. De *editor* kon eventueel onder druk van het publiek, ook besluiten de verslagen gladiator te sparen. Leven en dood lagen letterlijk in zijn handen. (Afb. 4, pp.28-29)

Met die achtergrondkennis kunnen we de gebeurtenissen interpreteren die aan de naumachie voorafgaan. De strijders – allen ter dood veroordeelden, het is een gevecht *sine missione* – roepen volgens Suetonius tot keizer Claudius, de *editor*: '*Ave Caesar, morituri te salutant*. Zij die gaan sterven groeten u!', waarop de keizer, die van grapjes hield, vooral op het verkeerde moment, zou hebben geantwoord: *Aut non*, 'Of niet!' Zo was het inderdaad. De keizer kon besluiten hen te begenadigen. Dat lag in zijn macht. Niemand wilde nog vechten! Slechts met veel moeite en dreigementen heeft Claudius voor elkaar gekregen dat het gevecht doorging.

Er is overigens geen enkel bewijs dat deze overbekend geworden gladiatoren-groet nog bij andere gelegenheden dan deze speciale zou zijn uitgesproken. De woorden zijn zo treffend dat men er later een soort standaardgladiatoren-groet van heeft gemaakt.

Couperus bewerkt de tekst van Suetonius, die één van zijn bronnen was, enigszins. In Couperus' versie van de gebeurtenissen groet Claudius de ter dood veroordeelden minzaam terug: *Avete. Avete vos!!* 'Gegroet, gegroet ook gij!!' *Ave* is een welkomstgroet, ten leven dus, terwijl *vale* een afscheidsgroet is, vaarwel. De gladiatoren luisterden goed...

Nog één inscriptie tot slot van dit hoofdstukje. De inscriptie is afkomstig uit Pompeji, uit de kazerne van de gladiatoren aldaar:

Suspirium puellarum Celadus Thraex.

Celadus de Thraciër laat de meisjes zuchten²⁹

Gladiatoren waren diep veracht. Zij stonden lager dan de laagste trap van de maatschappij. Daartoe behoorden zij al niet meer. Zij waren echter ook waanzinnig populair, vooral bij vrouwen. Hun populariteit is te vergelijken met die van hedendaagse popidolen of sporthelden. Enkele grafitti uit Pompeji getuigen daarvan. Gladiatoren droegen ook vaak artiestennamen zoals Anicetus 'De Onoverwinnelijke', Callimorfus 'Mooie jongen', Aias, Cupido, commentaar overbodig. Afbeeldingen van gladiatoren sierden olielampjes en zelfs zuigflessen van baby's. Hun vrouwelijke fans hadden een speciale naam: *ludiae* 'speelmeisjes' Juvenalis bespot in een satire de vrouw van een senator die er met een gladiator vandoor gaat naar Egypte.³⁰ De sympathie van de patricische vrouw voor de mooie gladiator Pollio in Couperus' verhaal is dus ook historisch gelegitimeerd.

III. Naumachieën

In de bronnen lezen we over naumachieën, scheepsgevechten, in de privé-sfeer. Het blijven jongens- of zelfs damesspelletjes: met roeiboten de Slag bij Actium naspelen, waar Octavianus van Antonius en Cleopatra won. Doden en gewonden zullen daarbij niet gevallen zijn. We hebben het dan over een periode waarin de gladiatorensporten in de arena al volop hun dodelijke tol vroegen als publiek vermaak. Die waren immers al sinds 264 voor Chr. in zwang. In 46 voor Chr.

organiseerde Julius Caesar echter een heuse naumachie, toen hij in Rome zijn triomfen vierde. Tweeduizend manschappen zette hij daarvoor in. Augustus liet in 2 voor Chr. de Slag bij Salamis naspelen (die van 480 voor Chr., ook toen al Oude Geschiedenis!). Drieduizend manschappen bonden de strijd aan, de roeiers niet meegerekend. Van heinde en verre kwamen de mensen naar Rome om dit spektakel mee te beleven. Pas vijftig jaar later, in 52 na Chr., zou de volgende naumachie komen: die van keizer Claudius, ter gelegenheid van de opening van het afvoerkanaal van het Fucinusmeer. Hij liet een zeeslag tussen de bewoners van Rhodos en Sicilië naspelen. Ook nu kwamen de mensen van verre, vanuit Rome en omliggende steden, om van dit schouwspel getuige te zijn.

Na Claudius zouden nog de keizers Nero en Titus grote naumachieën organiseren, zoals bij de ingebruikneming van het Amphitheatrum Flavium, het Colosseum, in 80 na Chr. Met keizer Domitianus (96 na Chr.) verdwijnt het naspelen van zeeslagen van de evenementenagenda.

De plaats van handeling was meestal een speciaal daarvoor gegraven bassin (Caesar, Augustus), het amfitheater waarvan de arena onder water werd gezet (sinds Nero, de theatraalste van alle keizers), of een natuurlijk meer, zoals het geval was bij de naumachie van Claudius. De naumacharii, de strijders in het gevecht, waren misdadigers en krijgsgevangenen, die moesten vechten tot de dood erop volgde.

De schepen die werden gebruikt, waren gewone oorlogsschepen. In het amfitheater werden misschien verkleinde modellen gebruikt, maar hier, op het Fucinusmeer, waren het schepen op ware grootte:³¹

- liburnen: lichtgebouwde, wendbare oorlogsschepen, oorspronkelijk gebruikt door de Illyrische zeerovers (Afb. 5);
- triremen: letterlijk 'drieriemers', schepen met aan beide zijden drie rijen roeiers, driedekkers (Afb. 6);
- quadriremen: letterlijk 'vierriemers' schepen met vier rijen roeiers, boven elkaar, aan elke kant, vierdekkers (Afb. 7).

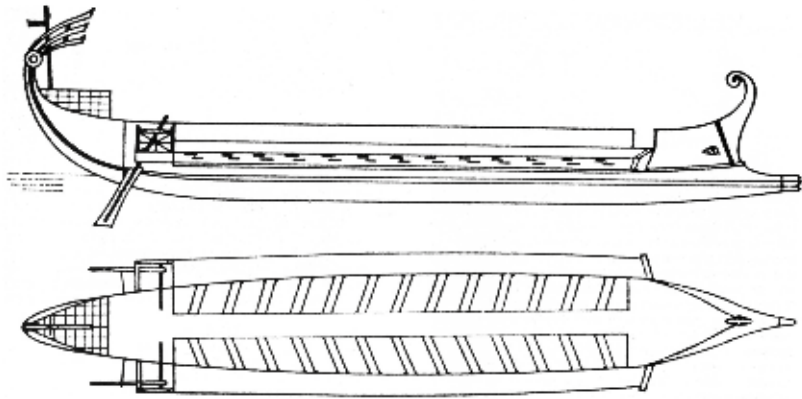
De schepen zijn uitgerust met verharde snebben, *rostra*, die als stormram dienst doen, en met geschutstorens en enterbruggen.

Langs het meer zijn bewakingstroepen gestationeerd, die voorzien zijn van de oorlogsmachinerieën die voor belegeringen werden gebruikt: katapulten en ballisten (blijden), waarmee ook schepen in brand geschoten konden worden.

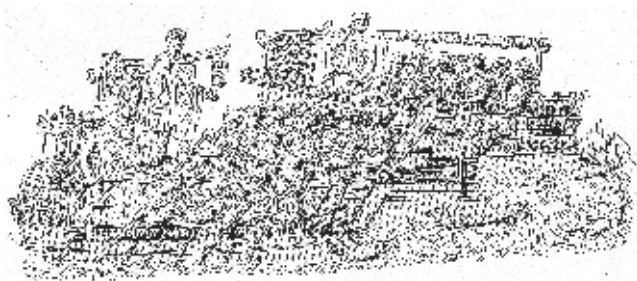
Samenvattend: naumachieën waren zeer kostbare, grootschalige en spectaculaire manifestaties die door Romeinse keizers (en hun voorlopers) werden georganiseerd. Zij leverden de organisator veel prestige op. De keizer creëerde een microkosmos, waarin hij als een god over land en water, leven en dood, regeerde.

De naumachie van Claudius

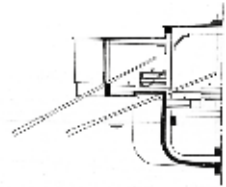
Uit de verslagen van Suetonius en Tacitus (zie hierna, p. 42) blijkt het volgende. In 52 na Chr. wilde keizer Claudius het afvoerkanaal van de Lacus Fucinus, het Fucinusmeer, naar de rivier de Liris feestelijk openen. Het meer lag ca. 80 km ten oosten van Rome op een hoogte van ca. 700 m, ten zuiden van Alba Fucens in het land van de Aequi en de Marsi. (Kaart 2) Het had een oppervlakte van ca. 150 km². Het bezat geen zichtbare afwatering en bedreigde de omgeving voortdurend met overstromingen. Malaria was er endemisch. Keizer Claudius ondernam vanaf 41 tot 52 na Chr. een langdurige en kostbare poging om het meer droog te

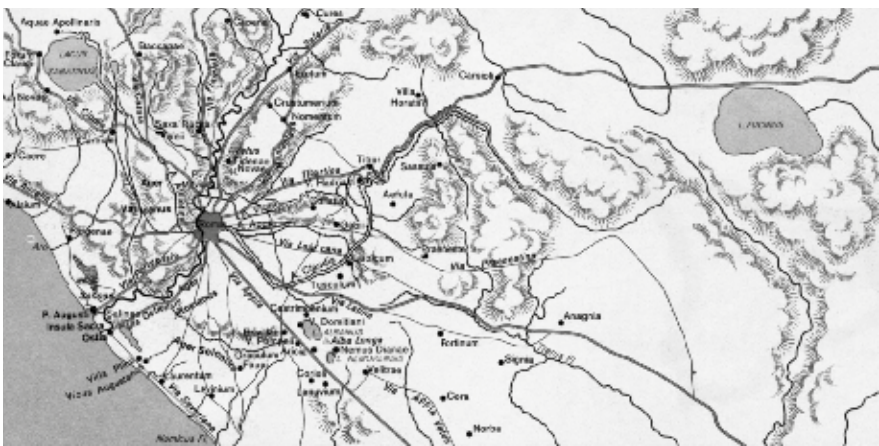
Afb 5: Liburne, lichtgebouwd, wendbaar oorlogsschip

Afb 6: Romeinse triremen, letterlijk 'drieriemers', schepen met aan beide zijden drie rijen roeiers

Afb 7: Quadrireme, 'vierriemer', schip met aan beide zijden vier rijen roeiers

Kaart 2: De omgeving van Rome, met het Meer van Fucinus

leggen door een verbinding tot stand te brengen met de Liris. Door 30.000 werklui was een tunnel van 3 m hoog en 1.8 m breed over een lengte van 5,6 km uitgehakt in de bergwand en met baksteen bekleed.

Bij de eerste poging om de verbinding tot stand te brengen, direct na de naumachie, bleek dat de doorgang voor het water niet diep genoeg lag. Later, nadat het verbindingskanaal was uitgediept, werd een tweede poging ondernomen. Ook die poging mislukte. Het water stroomde door een constructiefout met zoveel kracht naar de doorgang, dat het alles wat het op zijn weg ontmoette, meesleurde. De toeschouwers, inclusief het keizerlijk gezelschap, moesten hals over kop een veilig heenkomen zoeken. Keizerin Agrippina stelde Narcissus, de minister die met de uitvoering van het werk was belast, aansprakelijk. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw slaagde men erin het meer droog te leggen.

Volgens Tacitus zijn de naumachie en het banket bij verschillende gelegenheden georganiseerd. Er verliep dus in werkelijkheid een aanzienlijke tijd tussen de twee mislukte pogingen om het kanaal open te stellen. Couperus schuift de twee gebeurtenissen echter in elkaar, zodat de dramatische spanning sterk toeneemt. Hij laat het in het water gevallen banket direct volgen op de naumachie.

IV. Keizer Claudius en zijn hofhouding

Afbeelding 8 toont een beeld van Keizer Claudius, (41-54 na Chr.) die een belangrijke rol in ons verhaal speelt. De afbeelding is echter misleidend, want op een standaard atletisch lichaam is naderhand een portretkop van Claudius gemonteerd, altijd handig bij snelle wisselingen aan het keizerlijk hof. De figuur Claudius kreeg bekendheid bij een groot publiek toen de televisieserie *I Claudius*, naar de gelijknamige roman van Robert Graves, enkele jaren geleden op televisie werd uitgezonden. Claudius is een intrigerende persoonlijkheid. Edward Gibbon noemt hem in zijn *Decline and fall of the Roman Empire* (1776-1787): 'the most stupid of emperors'. De zeventiende-eeuwse Nederlandse historicus Geeraerd Brandt karakteriseert Claudius als volgt:

Dit is Claudius, die, laf en wreed, met onverstand,
van vrouwen overheerd en slaven, hart en hand
liet leiden naar hun zin, zijn eigen zoon verstiet,
en om des stiefzoons wil vergeven, 't leven liet.

Dat sluit aan bij de antieke literaire bronnen. Claudius komt daarin naar voren als een marionet van zijn vier successievelijke echtgenotes, van wie de laatste twee, Messalina en Agrippina, Claudius' nicht, de beruchtste zijn. Onder invloed van Agrippina, die in Couperus' verhaal figureert als een keizerin met wie niet te spotten valt, zou Claudius zijn eigen zoon Britannicus hebben verstoten, ten gunste van Agrippina's zoon uit een eerder huwelijk, de beruchte Nero. Om Nero eerder op de troon te helpen zou, zo vertellen Suetonius en Tacitus, Claudius zijn 'vergeven', dus vergiftigd. In Couperus' verhaal zijn zij allemaal nog in leven, maar er hangt een noodlotsdreiging boven hen, die in het verhaal voelbaar is.

De 'slaven' die in het versje van Brandt worden genoemd, zijn de vrijgelatenen die ministersfuncties in Claudius' regering vervulden. Zeer tegen de zin van de aristocratische senaat negeerde de keizer hun traditionele privileges en liet hij de werkelijke beslissingen nemen door de leden van zijn persoonlijke staf, onder wie Narcissus, die belast was met de uitvoering van het werk aan het Fucinusmeer.

De bronnen over Claudius vermelden dat de keizer diverse merkwaardige lichamelijke symptomen vertoont die aan een neurologische afwijking doen denken:

kwijlen, spastische bewegingen, moeilijk lopen en spreken, wiebelen met zijn hoofd. Dat is een kolfje voor medisch-historici. Aan welke kwaal zou Claudius geleden hebben? De 'leunstoeldiagnoses' komen erop neer dat hij een hersenaandoening zou hebben gehad, misschien het gevolg van een geboortetrauma of een hersenaandoening in zijn vroege jeugd. Anderen spreken van het syndroom van Gilles de la Tourette, de beruchte scheldziekte.³² Zo zou het te verklaren zijn dat Claudius winden en boeren latend en ongepaste opmerkingen uitstotend, tot gêne van zijn omgeving het keizerschap uitoefende. Helemaal gek was hij niet; hij was een verdienstelijk historicus, en uit inscripties uit diverse delen van het Rijk blijkt dat hij een intelligente politiek voerde ten aanzien van de inwoners van de provincies, de gebieden buiten Italië: Galliërs, Britten en Joden.

V. De bronnen van Couperus en wat hij daarmee heeft gedaan

Het verhaal dat Couperus vertelt is simpel van opzet. We beleven de gigantische zeeslag die Claudius in 52 op het Meer van Fucinus in scène heeft gezet mee met de gladiator Pollio, een twintigjarige jongeman die een moord heeft gepleegd. Hij moet optreden als één van de 19.000 (Couperus zegt: 9.000) ter dood veroordeelden. Een toevallige ontmoeting met een anoniem blijvende patricische dame redt hem op wonderbaarlijke wijze het leven. Couperus maakt gebruik van de tamelijk uitvoerige verslagen die twee Romeinse auteurs van deze gebeurtenissen hebben gegeven: Suetonius, in zijn *Leven van Claudius* 21 en 32, en Tacitus, in zijn *Annales* 12.56-57. Hij voegt ze samen tot een magistraal geheel. Couperus brengt spanning en romantiek en, vooral, dramatiek. Vanaf de eerste zin bouwt hij de spanning op als in een Griekse tragedie, compleet met peripetie, de omkering van het lot. Het verhaal loopt goed af, hoewel we over de voortzetting ervan ieder zo onze eigen gedachten mogen hebben.

Als een tragedie

Een van de vrijheden die Couperus zich veroorlooft ten opzichte van zijn bronnen hebben we hierboven al opgemerkt. Hij voegt de door Tacitus vermelde twee inwijdingen van het afwateringskanaal samen tot één evenement en verhoogt daardoor de dramatische spanning.

Couperus noemt niet alleen Claudius' (vierde) echtgenote Agrippina onder de aanwezigen in het keizerlijk gevolg, maar ook – in afwijking van zijn bronnen – zijn dochters Octavia, Antonia met haar echtgenoot Faustus Sylla, zijn zoon Britannicus en zijn stiefzoon Nero. Geen van de genoemde leden van het keizerlijk huis zou een natuurlijke dood sterven. Ook Claudius zelf zal twee jaar na deze gebeurtenis door vergiftiging om het leven komen, als slachtoffer van de eerezucht van de vervaarlijke Agrippina die de keizerstroon voor haar zoon Nero veilig wilde stellen. De dood van alle genoemden hangt als een dreiging boven het gehele quasi-geestige tafereel. Het volk van Rome was gewend politieke conclusies te trekken uit de aan- of afwezigheid van bepaalde personen in het gevolg van de keizer. Als een lid van het keizerlijk huis ontbrak, fluisterde men 'Zeker in ongenade gevallen...'. Als een prins juist opvallend aanwezig was, waren de speculaties niet van de lucht. Zoals eens het volk van Rome naar de keizerlijke familie keek, zo laat Couperus zijn lezers ook naar hen kijken. De vermelding van al die namen in dit tekstgedeelte kan dan maar op een ding duiden: de omslag van het lot is nabij.

De scarabee

In het korte bestek van dit cahier kan ik niet verder ingaan op Couperus' archeologische kennis. Veel zal hij uit eigen aanschouwing hebben gekend door

Afb 8: Officieel portret van keizer Claudius

bezoeken aan Romeinse musea en opgravingsterreinen, zoals Ostia en Pompeii. In het Museo Nazionale te Napels zal hij bijvoorbeeld de antieke muurschildering uit het huis van de familie Vettii hebben gezien, waarop een zeeslag staat afgebeeld. De schepen met hun ontelbare riemen doen ontegenzeggelijk denken aan ‘duizendpootige monsters’.³³ Alle Couperuskenners zijn het erover eens dat hij verder ruim heeft geput uit Ludwig Friedländers vele malen herdrukte *Darstellungen aus der Sittengeschichte Rom*, waarvan in 1862 de eerste druk verscheen.³⁴

Eén detail wil ik er echter uitlichten. Dat is het geschenk dat de patricische dame de gladiator Pollio in de hand drukt voordat hij ten strijde gaat: de scarabee, of beter: de speld (fibula) met de afbeelding van een Egyptische mestkever. Het zou aardig zijn als we een fibula zouden kunnen vinden van het door Couperus beschreven type. Helaas, dat lukt niet. De archeologen die ik heb geraadpleegd, verklaarden dat zij nog nooit een dergelijke fibula hadden gezien.³⁵ Zij kwamen beiden, onafhankelijk van elkaar, met de suggestie dat Couperus geïnspireerd zou kunnen zijn door een classicistisch sieraad uit zijn eigen tijd. Zo’n sieraad wist Ietse Meij, conservator van de kostuumafdeling van het Haags Gemeentemuseum, te vinden. (Afb. 9) Sinds Napoleons veldtocht naar Egypte, die ons ook de ontcijfering van de hiërogliefen opleverde, heerste in Europa, en zeker in Frankrijk, een Egyptische mode. Ook mannen droegen Egyptiserende sieraden. Het is heel goed mogelijk dat Couperus een sieraad als het hier afgebeelde, een mannensierketting met aanhangsel, een zogenaamde breloque, voor ogen heeft gestaan toen hij ‘De naumachie’ schreef. Hij zou dan een negentiende-eeuws sieraad met scarabee getransponeerd hebben naar de Romeinse fibula, een combinatie die in werkelijkheid nooit heeft bestaan.³⁶

De scène waarin de dame Pollio de speld met de scarabee geeft, is de sleutel voor de interpretatie van het hele verhaal. Gladiatorenshows waren een spel met de dood. Ze zijn gemakkelijk af te doen als massale slachtingen. Maar men kan er ook anders naar kijken. Dat deed men in de Oudheid. Dat deed ook Couperus. Het waren gevechten tussen doden, onmenssen, barbaren, criminelen, die sociaal gesproken al dood waren, alleen fysiek nog niet. ‘We vchten (...) om ons leven zo duur mogelijk te verdedigen, ons leven, dat ons toch niet behoorde, omdat we misdadigers waren’ laat Couperus Pollio zeggen. Oorspronkelijk begeleidden de gladiatoren de overgang van leven naar dood van aanzienlijke Romeinen. Terreinknechten verkleed als Dis Pater, beter bekend onder zijn Griekse naam Pluto, de koning van de onderwereld, als Charon, de veerman van de onderwereld, of als Mercurius, de god die de zielen van de gestorvenen naar de onderwereld begeleidt, sleepten de lijken van de gesneuvelde gladiatoren weg uit de arena.

Elk gevecht opnieuw kan echter ook een overgang in de omgekeerde richting zijn: het leven kan de dood overwinnen. Wie dapper vecht kan zijn plaats in het leven, fysiek en sociaal, terugkrijgen. ‘Laat hem ... Laat hem maar!’ zegt de centurio als Pollio uit het water het vlot is opgekrabbeld. Hij is *missus*, begenadigd. Hij is ‘vrij, geen gladiator meer, geen misdadiger en geen boef’.

Welke kracht heeft Pollio dan het leven weer teruggegeven? Niet zijn eigen kracht. Als hij vecht is hij blind van razernij en wanhoop. Hij vergeet de regels van zijn vechtkunst. ineens ziet hij dat hij tegen niemand vecht. Zijn tegenstanders zijn geveld. Hij doet zijn wapenrusting af – zijn verleden is nu alleen maar ballast die hem de diepte van de dood in zou sleuren – maar hij houdt zijn bandelier om. De bandelier met de scarabee, die de patricische dame hem heeft gegeven voor het gevecht, redt hem. We kunnen het nog scherper formuleren: niet de scarabee als zodanig redt Pollio, maar zijn geloof daarin. Zijn makker Sandarion, als het ware zijn schaduw-ik, in wiens rug hij had geslapen – een homo-erotische toespeling? –, geloofde in de dood. Sandarion legt zijn hele ziel in de uitroep *Ave, Imperator!*

Afb 9: Bréloque met scarabee

Afb 10: Egyptische scarabee

Afb 11: Triton, afgebeeld op een Romeinse sarcofaag

Morituri te salutant! ‘Gegroet, keizer! Zij die gaan sterven groeten u!’ Hij is er zeker van dat hij zal sterven en sterft even later inderdaad. Pollio denkt weliswaar herhaaldelijk aan de dood, maar verleent aan dat denkbeeld geen macht. De zon schijnt niet voor allen, maar voor wie in hem geloven. Mooie vrouwen zijn mooi voor wie hen liefhebben. Dat is de ‘les’ die Pollio leert.

In de smeltkroes van volken en godsdiensten die het Romeinse rijk was, waren Egyptische religieuze invloeden sterk aanwezig. Uit Egypte haalden de Romeinen niet alleen graan. Beeldjes van de godin Isis zijn tot in onze noordelijke streken teruggevonden, meegenomen als talisman door Romeinse soldaten. Het is dus helemaal niet vreemd dat een Romeinse dame een voorwerp uit Egypte in bezit heeft.

Waarom juist een scarabee? De scarabee, de mestkever, sprak sterk tot de verbeelding van de Egyptenaren (Afb. 10). Vooral het ontstaan van de kever intrigeerde hen. Uit de klompjes mest, waarin het vrouwtje eitjes heeft gelegd, komen de kevers te voorschijn. De Egyptenaren vereerden de scarabee als de zonnegod, ‘hij die vanzelf ontstaan is’. De scarabee werd vaak meegeven aan de doden. Dat is ook precies wat de patricische dame doet. Zij drukt Pollio voor het gevecht een scarabee als talisman in handen. De scarabee is, als de zon, de schenker van warmte en licht, maar ook, door zijn mysterieuze wijze van ontstaan, van het leven, dat zich telkens weer vernieuwt. Het zonlicht speelt trouwens, zoals gezegd, in het hele verhaal een belangrijke rol.³⁷ De fibula, de speld met de scarabee, is letterlijk het enige wat Pollio overhoudt. Zijn wapenrusting kan hem niet meer beschermen. Als hij die had aangehouden zou hij nooit uit het water, symbool van dood en wedergeboorte, weer aan land zijn gekomen.

Er is nog een detail in Suetonius’ versie van het verhaal dat Couperus gebruikt om te verwijzen naar Pollio’s wedergeboorte: de Triton, de zilveren zeegod die oprijst uit het meer om met bazuïngeschal het begin van de strijd aan te kondigen.³⁸ (Afb. 11) Bij Suetonius komt hij eenmaal voor. Couperus noemt hem maar liefst vijfmaal. De Triton die op- en daarna weer onderduikt, maar onkwetsbaar blijkt voor de projectielen van katapult en ballista, intrigeert Pollio. Hij is een vingerwijzing naar de afloop van het verhaal: ook de gladiator duikt op en onder, maar blijkt uiteindelijk onkwetsbaar.

Pollio ontzwemt de dood. Hij komt aan land en staat dan letterlijk in zijn hemd, maar mét zijn bandelier, zonder de ballast van zijn verleden, maar met zijn liefde, *Jenseits von Gut und Böse*, noemt Nietzsche het.³⁹ Hij heeft het leven gevonden door het te verliezen. Als hij, macho die hij is, gekleed wordt in de palla, ‘een vent (...) in de jas van een vrouw’, overstijgt hij zelfs de scheidslijn tussen het mannelijke en het vrouwelijke. Hij benadert het androgyne ideaal. Wat de liefde al niet kan doen.

De diepere symbolistische achtergrond van dit verhaal is te vinden in het prozagedicht *De zonen van de zon* (1902). Het is niet Couperus’ toegankelijkste werk en zeker niet zijn populairste. Hij beschouwde het zelf wel als één van zijn belangrijkste en hij heeft het vaak voorgedragen. In 1915 heeft hij, toen hij in Den Haag *Zonen der Zon* had gereciteerd, de kwintessens van het werk in enkele dichtregels samengevat:

De wereld was een doovende zon ...
De mensch een onterfde zonneling.
God was Licht en uit Duïsternis schiep hij het heeal.
Onze zonde zal steeds zijn het ondoordringbaar geheim.
Maar nooit zal blijven wat werd,
En alles, eenmaal, zal weder terugvloeien in
Licht, zelfs de Duïsternis zelve,
Tot alles verzoend zal zijn, en eeuwig.⁴⁰

Het meisje van Antium

‘De zon schijnt voor allen. Het leven is mooi voor allen. Mooie vrouwen zijn mooi voor allen’, zegt Pollio bij de eerste ontmoeting met de patricische vrouw. Maar zij corrigeert hem: ‘Mooie vrouwen zijn niet mooi voor állen. Ze zijn mooi voor die ze liefhebben.’ En inderdaad, als Pollio gered voor zijn redster staat, vindt hij haar heel mooi: ‘zoo rozig en blank, zoo fijn, en zoo goud van hoog opgekruid haar.’ Zou Couperus haar gekonterfeit hebben naar het beroemde Griekse beeldhouwwerk ‘Het meisje van Antium’, gevonden in 1878 in de villa van Nero te Antium, sinds 1909 in het Museo Nazionale te Rome?⁴¹ (Afb. 12) Curieus is dat het meisje wel wordt geïnterpreteerd als *promantis*, een priesteres die als vertegenwoordigster van de godheid het orakel verkondigt, zoals de Pythia in Delphi, een zieneres dus. Dat zou mooi passen bij de profetische woorden van de pratische: ‘Je zàl niet sterven vandaag’. Kende Couperus die interpretatie? Had hij een déjà-vu-ervaring toen hij haar voor het eerst zag, zoals Slauerhoff in het Louvre voor het beeld van Nôfret?

Zo kunnen we iets moois meenemen uit dit spannende verhaal, dezelfde moraal als van menige kasteelroman, of van de Bijbel, of van de mythe van Amor en Psyche, of is het geen moraal? Het is iets waarvan we zo heel graag zouden willen dat het waar was, een diep verlangen: dat de liefde sterker is dan de dood.

Afb 12: ‘Het meisje van Antium’

Noten

- 1 Voor de drukgeschiedenis (Zie hieronder p.47).
- 2 Bastet, 1980. p. 95. Zie ook de tentoonstellingsgids 'Ik ben een gereïncarneerde Romein'. Louis Couperus Museum 2001.
- 3 Dr. Eelco Eyzelius in *Zijn aangenomen zoon*. Bastet, 1980. pp. 149-165.
- 4 Couperus gebruikte de herziene editie van 1880-1881.
- 5 Bastet, 1989. p. 75.
- 6 Bastet, 1980. p. 16. In *Korte arabesken* vertelt Couperus zelf het verhaal over het onderwijs in het Latijn door zijn vader John Ricus. Grieks was zijn vader vergeten. Dat moest Louis zelf maar doen.
- 7 Voor een overzicht van de nog aanwezige titels, zie Bastet, 1989. pp. 517-518.
- 8 *Zijn aangenomen zoon*. Bastet, 1980. p. 152.
- 9 Een verhaal dat ik in de jaren '60 hoorde van prof. dr J.H. Waszink, destijds hoogleraar Latijn aan de Universiteit Leiden, maar waarvan ik nooit een schriftelijke bevestiging heb kunnen vinden.
- 10 Kuiper, 1917. Zie hierover Bastet, 1989. pp. 515-516.
- 11 Een levendige indruk geeft nog altijd Leopold, 1923-1934.
- 12 Slauerhoff, 1979. p. 190. Ik dank Tom van Deel voor zijn verwijzing.
- 13 'Intocht', uit *De adelaarsvarens* (1988). Gerhardt, 1999. pp. 722-723. Hierop wees Marjoleine de Vos in een voordracht in Leiden op 14 april 2000 te Leiden.
- 14 Aelius Aristides, *Hieroi Logoi* 4.57, Duitse vertaling: Publius Aelius Aristides, *Heilige Berichte*. Einleitung, deutsche Übersetzung und Kommentar von H.O. Schröder, Heidelberg, 1986.
- 15 Over androgynie zie Klein, 2000. pp. 157 e. vv.
- 16 Vgl. Hopkins, 1983.
- 17 Couperus, *De komedianten* verscheen eerst in afleveringen in *Groot Nederland* in 1917. In hetzelfde jaar verscheen een uitgave in boekvorm. S. Vestdijk, *De nadagen van Pilatus*, 1938.
- 18 Juvenalis, *Satiren* 10.78.
- 19 Horstmanshoff en Pleket, 1988.
- 20 Millar, 1977. pp. 368-375.
- 21 Suetonius, *Claudius* 34.4. (Zie hieronder p. 42).
- 22 Augustinus, *Confessiones* 6.8.13. (Vertaling P. van Minnen).
- 23 Seneca, *Ep.* 7.2-3, vertaling C. Verhoeven, 1990.
- 24 Vgl. in het algemeen over de Romeinse mentaliteit Barton, 1992.
- 25 Over demografische aspecten Erdkamp, 2000 en Horstmanshoff, 1995-1996.
- 26 Balsdon, 1969; Barthélemy en Gourevitch, 1975; Toner, 1995; Weeber, 1992.
- 27 De vertalingen van de beide inscripties, respectievelijk afkomstig uit Rome en Milaan, zijn overgenomen uit Van Minnen, 1998. pp. 114 en 127.
- 28 Beroemd geworden bij een groot publiek door de film *Spartacus* van Stanley Kubrick, met Kirk Douglas in de hoofdrol (1960). Voor de historische achtergronden zie Wallinga, 1990.
- 29 *CIL* IV 4397 (*Corpus Inscriptionum Latinarum*), vgl. Gay, 1993. p. 13.
- 30 Juvenalis, *Satiren* 6. (Zie pp. 45-46 hieronder voor de volledige tekst).
- 31 Over de diverse Romeinse scheepstypen, zie Meijer, 1978.
- 32 Zie verder over de medische aspecten Esser, 1955 en Levick, 1990 over de medische en de politieke. Thiel, 1938 schreef een altijd nog zeer lezenswaardige psychologische studie.
- 33 Afgebeeld in Meijer, 1978. p. 121.
- 34 Couperus zal de editie in twee delen van 1901 vermoedelijk gebruikt hebben. De passage over naumachieën is te vinden aldaar op pp. 78-80. Vermoedelijk heeft hij ook het encyclopedische *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* Parijs, 1877-1912, met trefwoorden in het Latijn, regelmatig ingezien. Bewijzen daarvoor zijn mij echter niet bekend.
- 35 Ruurd Halbertsma, Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, en GERALDA Jurriaans-Helle, Allard Pierson Museum te Amsterdam.
- 36 Ik geef hier de informatie weer die Ietje Meij zo vriendelijk was mij te verstrekken.
- 37 P. 30 hieronder: 'De dag brak aan...'; p. 31: 'Ik verheugde mij om de rijzende zon...'

- 38 Caput 21. (Zie hieronder p. 43).
- 39 Zie nu uitgebreid over Couperus en Nietzsche: Klein, 2000 pp. 109-147.
- 40 Bastet, 1989. p. 288. Over dit gedicht en Couperus' eigen 'filozofie' daarachter: Klein, 2000. pp. 97-105.
- 41 Giuliano, 1979; Neudecker, 1988; Regina, 1998; Stewart, 1990. p. 214. Verdere literatuurverwijzingen op p. 347; Het beeld is na de vondst eerst enige tijd in de naburige Villa Sarsina van de princeps Ludovico Chigi Aldobrandini bewaard.

Afb 4: 'Pollice verso', schilderij

van Jean-Léon Gérôme (1872)

De dag brak aan. Er zeefde een grauwig schijn, die rozigde, door de nauwe ramen der gladiatorenkazerne van Marrubium, in het land der Marsen, in welke wij bij honderden, ja bij duizenden, op een gepakt als wilde beesten, de nacht hadden door gebracht.

Ik had toch geslapen. Hoewel er een makker lag te snurken in mijn rug, en ik in den rug van een makker mij zoo goed en zoo kwaad als het ging, genesteld had, met een vierkant gevouwen manteltje onder mijn hoofd als kussen, had ik geslapen. Ik was jong en zorgeloos. Ik was twintig jaar en sterk. Wie twintig jaar is, en zijn borst breed voelt en zijn armen spierhard en zijn krachtige beenen luchtig, om des noods, als het kan, de vlucht te nemen, en er van door te gaan naar de verre streken, waar de fortuin je wacht te midden van alle de wellusten, die de goden voor het geluk der menschen schiepen, kweekt geen zorgen in zijn ziel, ook al is hij maar een boef, ingelijfd bij een cohors gladiatoren, bestemd om het zij geheel, het zij gedeeltelijk om te komen in athletische spelen te land en te water. Er blijft altijd een kans tot heil, tot ontkoming, tot vlucht, tot geluk, tot fortuin.

De dag brak aan. Om mij ontwaakte men. Een immens geruisch steeg op van stemmen, want ik herhaal het, wij waren duizenden, opgepakt in de veel te nauwe kazerne. Onze decanus riep onze namen, verzamelde zijn tien mannen:

- Decimus!
- Silius!
- Marius!
- Paris!
- Quirinus!
- Ilius!
- Tarquinius!
- Probus!
- Sandarion!
- Pollio!

Ik was de laatste. Ik antwoordde, dat ik present was, en op eens kwam over mij de sombere gedachte, dat ik dit morgen misschien niet meer zoû roepen. Maar het was zeker geen oogenblik om te verwijlen bij donkere gedachten, want de decanus, die Aquilius heette, geleidde ons al op een kippenloopje, vlug, naar de thermen van het gymnazium.

– Jongens, vlug je bad maar nemen! zei Aquilius, die wel een goede kerel was. Er is nog water, al is het ook niet van je allerreinste! Maar voor duizenden is er zeer zeker geen bad, en de laatste, de zooveelste, duizendste zal geen kans hebben om te verdrinken...

Wij namen heel vlug ons zwembad. Gezalfd en gemasseerd werden wij er waarlijk niet bij, maar het frische je toch op, en je knipoogde tegen elkaâr, toen je na een paar minuten zwemmens er uit kwam, want, op kippenloopjes kwamen ze aan, het eene tiental na het andere: reken maar eens uit hoe vele tientallen, als ik je vertel, dat er

negenduizend gladiatoren in en om de kazerne lagen, overal waar maar een woning, een hut, een stal was te vinden geweest. Ik weet niet, of het laatste tiental der baders verdronk, maar wel weet ik, dat wij heel vlug terug werden geleid, en dat, terwijl wij een van de eerste groepen waren geweest, die hadden gebeden, wij wel een uur lang wachten moesten, eer onze rusting ons werd bedeed uit het magazijn, waar het een herrie was van belang.

Wij kregen zware en complete wapenrustingen aan. Onze kurassen schenen van zilver, zoo schitterden zij, want nieuw waren de wapenrustingen; en wij gespten beenstukken om, zetten helmen op en grepen onze heel groote schilden en zwaarden.

Wij ontbeten met worst en wijn. De zon was opgegaan. Toen wij weg marcheerden, zag ik over de heuvelen, bij manipulen, de gladiatoren zich verzamelen, de duizenden van gladiatoren en de wapenrustingen blonken wel prachtiglijk in de zon. Tusschen de golving der heuvelen lag het meer van Fucinus. Het was een heerlijke morgen en ik verheugde mij om de rijzende zon, omdat ik liever, dacht mij, in milden schijn van zon zoû sneven, dan onder lage, donkere lucht. Hoe zorgeloos ik was, toch, telkens, dacht ik even aan den dood, die mij kon wachten.

Rondom het meer, diepe kom, rijden de heuvelen zich en de hellingen waren als de treden van een natuurlijk amfitheater. Daar was het van volk zoo zwart, zoo dicht samen gestuwd, als ik nooit nog volk gezien had. Ik wist niet, dat er zoo veel menschen op de wereld waren, zeer zeker niet, dat er zoo veel menschen dien morgen zich zouden verzamelen, en van omliggende plaatsen en vooral van Rome zouden gekomen zijn, om de spelen te zien.

Om het meer dus, op de hellingen van de heuvelen, rijden zich de duizende en duizende toeschouwers, en tusschen die dichte menigte geleek mij het meer héel klein. Het volk zag aandachtig naar de voorbereidselen der spelen uit, en het was betrekkelijk stil.

Op het meer lagen de triremen en quadriremen: er waren er twaalf zoo genaamde Siciliaansche en twaalf andere, die van Rhodes heetten te komen: de Naumachie zoû plaats hebben, zoo genaamd, tusschen Rhodes en Sicilië. De roeiers hadden reeds hunne plaatsen ingenomen, en hunne riemen, uitgestoken, deden de vaartuigen op duizendpootige monsters gelijken.

Om het meer aan den boord, schaarden zich vlotten, waarop de Prætoriaansche troepen reeds waren opgesteld, en op die vlotten waren balisten en katapulten opgericht, torenhoog.

Wij marcheerden in verdubbelde rotten en treurig, zeide Sandarion: – Pollio... ik weet niet waarom, maar ik geloof niet, dat ik de zon morgen zal zien.

Nu was Sandarion anders een jonge, vroolijke kerel, die nooit sombere gedachten koesterde, en ik schrikte van zijn woorden.

– Waarom niet, Sandarion? vroeg ik.

– Ik weet het niet, zeide Sandarion, en regelmatig stapten zijn omzilverde beenen naast de mijne; hij was zoo groot als ik en onze schouders raakten elkaâr soms aan, met een lichten klank van metaal. –Ik weet het niet, herhaalde Sandarion; maar ik voel het zoo: ik vind dit meer somber, en van nacht heb ik gedroomd, in jou rug, van drie ‘vervloekte’ vogels.

– Dat is zeker een heel slecht voorteeken, zeide ik; maar voorteekenen komen niet altijd uit: geloof dat vast, Sandarion.

Meer wist ik Sandarion niet te troosten. Wij zwegen dus, en onder bevel van onzen decanus Aquilius daalden wij het pad af, vrij gehouden tusschen de toeschouwers, naar de kom van het meer; wij zouden op de derde Rhodezische trireem moeten strijden.

Aquilius kommandeerde halt. Want er was aan de boorden van het meer, op het vlot, van waar een sloep ons naar de trirem zoû voeren, een opstopping, een gedrang, een gescheld, een geduw, een gevloek van de leidende officieren. Er schenen te veel gladiatoren, er scheen een verwarring met de lijsten te zijn; nummers en namen werden afgeroepen, er werd getwist en geredeneerd; wij moesten wachten.

Wij wachtten, op het nauw dalende pad. Naast mij, aan den uitersten rand der toeschouwers, die op de hellingen der heuvelen, als op natuurlijke treden, waren genesteld, gezeten, gehurkt, of lagen bij groepen, zat in het gras een vrouw. Ik zag op haar neêr; zij zat als het ware aan mijn voeten, waar ik te wachten stond, tot Aquilius ons ‘voorwaarts’ zoû kommandeeren. Daar zij opkeek, glimlachte ik op haar neêr. Zij zag mij aandachtig aan, ernstig een poos, en glimlachte toen terug. Daar ik echter een patricische in haar zag, was ik om mijn glimlach verlegen, en wendde mijn oogen naar het vlot, waar de officieren bedrilden en twistten; mij echter haar glimlach herinnerend, zag ik haar weêr aan, op haar neêr: zij zag mij terug aan, weêr ernstig.

Plotseling hoorde ik haar stem:

– Hoe laat begint de Naumachie, gladiator?

Ik haalde mijn metalen schouders op.

– Ik kan het je niet zeggen, Domina. Ik weet niets, wij weten niets. Ik geloof... tegen het derde uur. Als wij allemaal onze plaats hebben ingenomen, komen de keizer en de keizerin, denk ik. En dan neemt de vertooning een aanvang.

– Ben jij van Rome, gladiator?

– Neen, Domina, ik strijd in Neapolis. Ik ben nooit in Rome geweest. Ik zoû wel in Rome willen strijden en ik hoop er ook eens te komen. Ik ben jong en als de goden mij gunstig zijn, strijd ik wel nog eens in de Romeinsche arena.

– Ben je een mirmillo, gladiator?

– Ik ben eigenlijk een retiarius, Domina, en strijd met den drietand en het werpnet. Maar in een Naumachie is dat anders: dan strijden wij als werkelijk de zeesoldaten, de zwaar gewapende, strijden.

– Is je wapenrusting heel zwaar?

– Heel zwaar, Domina, omdat we toch niet van onze plaats komen: we strijden en overwinnen of sterven op onze plaats, en de wapenrusting moet heel zwaar zijn om ons weêrstand en steun te geven.

– Hoe heet je, gladiator?

– Ik heet Pollio, Domina.

– Hoe lang ben je in het Gymnazium?

– Twee jaar. Op mijn achttiende jaar heb ik in Neapolis een ouden wisselaar vermoord.

– Vermoord? Jij?! Waarom?

– Om mij meester van zijn geld te maken.

– Was je een slaaf?

– Neen, ik was vrij. Maar mijn vader was bordeelhouder en oefende dus een ‘veracht beroep’ uit.

– En je vermoordde den wisselaar?

– Ja, Domina. Ik woû rijk worden. Maar het gelukte mij niet. Ze snapten me.

– En ze veroordeelden je niet tot den strop?

– Neen; omdat ik jong en sterk was, lijfden ze me in, in de ‘familia’ der gladiatoren. Dan wordt je toch ook eens gedood, maar dan dien je ten minste tot vermaak van je deugdzamen evenmensch. Ik weet niet of ik heden gedood word, maar in alle geval zal ik dienen voor uw vermaak, Domina, als straks de Naumachie aanvangt.

- Ben je bang òm te komen?
- Ik ben niet bang, maar ik zoû liever nog willen leven! Ik ben jong en het leven is mooi.
- Ook voor jou?
- Ik ben gezond en heel sterk. De zon schijnt voor allen. Het leven is mooi voor allen. Mooie vrouwen zijn mooi voor allen.
- Geloof je?
- Dat geloof ik, Domina.
- Mooie vrouwen zijn niet mooi voor àllen. Ze zijn mooi voor die ze lief hebben.
- Ik zoû niet gaarne al willen sterven.
- Je zàl niet sterven.
- Hoe weet ge dat? De toekomst is voor ons geheim.
- Toon mij je hand...

Ik toonde mijn hand, open, aan de patricische vrouw. Zij zeide:

- Je zàl niet sterven van daag.
- Domina, zeide ik. Geef mij iets. Geef mij iets, dat geluk aanbrengt. Geef mij iets, om aan u te denken, als ik strijden zal, binnen kort...
- ... Voorwaarts! kommandeerde Aquilius.

Maar ik voelde te gelijker tijd, dat zij mij in de palm iets drukte. Ik had geen tijd om te bedanken. Wij marcheerden voort, daalden af het pad, naar het vlot. Wij waren heel laat. In de verte klonken over de heuvelen fanfaren, den keizer, de keizerin aankondigend.

Marcheerend zag ik in mijn palm. Daar was een Egyptische scarabæus van azuursteen: het was een heel gunstige talisman: alles wat uit Egypte komt, is geheimvol en gunstig, om te dragen. De scarabæus, die was als een groote, dikke, blauwe tor, was een fibula, met een gesp. Ik bevestigde het juweel in het leder van mijn met zilver beslagen bandelier. Wij kwamen op het vlot.

De fanfaren schalden luider en luider, uit tubæ en buccinæ; zeer zeker waren wij laat. De officieren vloekten. Wij stapten in de sloep, en de sloep gleed naar onze trirem. De trirem was een zeer groote liburna, oorlogsschip met een toren op voor- en achterplecht. Vijf onzer, waar onder ik, namen plaats op den voortoren, vijf op den toren achter. Wij bleven onder bevel van Aquilius, die aan den voet van den toren bleef. Sandarion was aan mijn zijde.

Wij zaten in de rondte, op den toren: Ilius, Tarquinius, Probus, Sandarion en ik. Ik zag uit. Het was een prachtiglijk schouwspel, de twaalf Siciliaansche en daar over de twaalf Rhodézische liburnen te zien, triremen en quadriremen, met drie en vier rijen roeiers. Want het was mooier dan het in den oorlog is, omdat het slechts een spel was. De vaartuigen schenen wel van zilver en brons te zijn, en hun rostra-snebben schenen verguld. Dat schitterde fel in de zon.

- Pollio, zei mij Sandarion.
- Wat is er, makker? vroeg ik hem.
- Zoû er geen enkele kans zijn, fluisterde hij.
- Waartoe?
- Tot de vlucht...

Ik zag in het rond. Het geheele meer was met vloten omzet; op die vloten rezen de oorlogsmachines, torenden katapulten en ballisten, en de Prætoriaansche troepen waren op die vloten opgesteld. Kans tot vluchten scheen er niet te zijn.

- Ik zie er geen, Sandarion.
- Dan is het met ons gedaan, zei Sandarion. Als wij hier niet omkomen door een geslingerd stuk steen, of als onze liburna in brand niet raakt door een brandende vuurpijl, zullen wij moeten strijden man tegen man op de mobile bruggen, die van toren tot toren geslagen worden... Zelfs al dood ik mijn tegenstander, heb ik de kans

in het meer te tuimelen. Zwemmen kan ik niet met deze rusting aan...: zelfs al kon ik er meê zwemmen, en de vloten bereiken, dan...

Sandarion voleindigde niet. Hij was bleek. Hij zag den dood voor zich.

Helle fanfares schetterden.

– Kijk! Kijk! riepen de makkers. Daar komen de keizer en de keizerin!

In der daad, zij kwamen. Er was zoo veel te zien, dat ik nu eerst zag, op den heuvel, over de sluis, die het meer verbinden zoû met het kanaal, en voor welk prachtiglijk werk deze Naumachie werd gegeven, den keizerlijken troon: een tribune onder purperen vela, met gouden koorden. De keizer en de keizerin kwamen aan. Duidelijk zagen wij den keizer, Claudius; hij wankelde vreemd op de beenen, en zijn paludamentum stond stijf van goud; wij zagen hem grinniken; hij scheen mij oud, dik, en belachelijk toe: hij knikkebolde met het hoofd vermakelijk en wij moesten om hem lachen: het was de eerste keer, dat ik hem zag; ook de keizerin zag ik voor het eerst.

De keizerin was echter een prachtige vrouw, groot en trotsch en schitterend gekleed in een chlamys, die schitterde van gemmen: ik hoorde, dat zij Agrippina heette, en de dochter was van den edelen Germanicus, en de nicht van den keizer was, die was dus haar oom, en het huwelijk was eigenlijk bloedschendig, maar zij hadden zich daar niet aan gestoord en zelfs, naar het scheen, anderen van het hof, die elkander bestonden in dien zelfden graad van verwantschap, gedwongen huwelijk aan te gaan, opdat zij niet de eenigen zouden zijn. Dat hoorde ik van de makkers, die er meer van wisten dan ik: Tarquinius en Probus waren van Rome, en wisten die dingen goed.

De keizer en de keizerin zetten zich naast elkaâr op twee tronen, onder het purperen verhemelte, en toen wezen ons onze Romeinsche makkers de prinsen en de prinsessen, en noemden ons hunne namen. Het was Antonia, met haar gemaal Faustus Sylla, en de jongere Octavia; en het was Britannicus, de zoon van den keizer en van zijn vorige vrouw, die hij had doen vermoorden, omdat zij hem bedroog, en het was de zoon van de keizerin, uit haar eerste huwelijk, Nero. Het waren jonge prinsen en jonge prinsessen, behalve Antonia en Faustus, bijna kinderen; zij zetten zich op schabellen aan de voeten van Claudius en Agrippina, en toen wezen de Romeinsche makkers verder ook Narcissus, den vertrouweling, gunsteling en geheimschrijver van den keizer, en Pallas, zijn intendant, en den eunuch Posides, wien de keizer nog wel een ‘hasta pura’ geschonken had, een lans zonder ijzer, eerbewijs, alleen den alledapperste waardig! Wij waren vol belang in wat wij zagen, en het was een prachtiglijk schouwspel: den keizer te zien en de keizerin, en de prinsen, de prinsessen, het Hof, en de Prætoriaansche wacht, en ik geloof, zelfs Sandarion vergat een oogenblik zijn zoo treurige gedachten.

Maar toen gebeurde er iets heel belangwekkends. Er was een muziek van trompetten en bazuinen geweest, vroolijk schetterend en feestelijk en nu, plotseling, zagen wij in het midden van het meer, tusschen de Siciliaansche en Rhodezische schepen, een groote zilveren figuur omhoog rijzen, die stelde een triton voor met een schubbestaart, een lange bazuin in de handen. Door middel van een machine rees het meer dan menschelijk groote zilveren beeld uit het water, hief den arm op, stak den bazuin aan den mond en schetterde zijn signaal. Dat was het teeken, dat de Naumachie begon, en het beeld verdween weêr in de diepte. Sandarion en ik, die van Neapolis kwam, hadden nooit nog zoo iets gezien en wij knikten tegen elkaâr, dat het van belang was en lang niet min, maar Tarquinius en Probus, die in Rome in de arena al meer wonderlijke zaken hadden aanschouwd, lachten luid om onze verbazing, en beweerden, dat het niet eens zoo heel bijzonder was, dat van het zilveren beeld.

Maar, zoo als ik zeide, het eerste signaal was gegeven, en dat was opdat de schepen het saluut den keizer brengen zouden. De riemen bewogen plots, heel

gelijkmatig en de triremen en quadriremen, sierlijk en luchtig, als veelpootige waterbeesten, gleden over het gladde meer, manoeuvreerden en stelden zich in een lange rij.

Wij zagen den keizer knikkebollen en grinniken en wij lachten, omdat hij zoo gek deed, maar de keizerin was fier en trotsch, en heelemaal niet om te lachen. Toen klonk een signaal, te gelijkelijk van alle schepen en Aquilius kommandeerde, opdat wij groeten zouden. En wij rezen in militaire houding. Op alle schepen rezen de strijders, en wij hieven ons zwaard en ons heel groot schild en sloegen schild en zwaard tegen elkaâr, en toen riepen wij allen, zoo luid als wij roepen konden, den groet aan den keizer uit:

– Ave, Imperator! Morituri te salutant!

Werktuigelijk keek ik naar Sandarion: hij riep als wij allen, maar terwijl wij eigenlijk –ten minste ik– niet veel bij den roep gedacht hadden, zag ik, dat Sandarions heele ziel geweest was in zijn roep, en hij zéker was, dat hij zoû sterven. Ik had hem wel iets willen zeggen tot troost, maar het was er geen oogenblik voor: er werd gekommandeerd, ik weet niet wat, ik verstond het niet, omdat het mij met verbazing trof, dat de keizer, wuivende met de hand, antwoordde op den roep van ons gladiatoren, en minzaam, luide uit riep:

– Avete! Avete, vos!!

Het was plotseling of er een oproer uitbrak. Op alle schepen ging een stormend gejuich omhoog, en ik begreep niet, waarom, maar Tarquinius en Probus, die van Rome waren en het wisten, juichten mede en schreeuwden en jubelden, of zij dronken, of zij krankzinnig geslagen waren. En toen Ilius zag, dat wij, jongens uit de provincie, het niet begrepen, zei Ilius, die, hoewel niet van Rome, toch slimmer scheen te zijn dan wij:

– Ze juichen, omdat de keizer gegroet heeft, want dat meent, dat hij ons genade schenkt, en dat we niet behoeven te vechten!

– Ja ja! riepen Probus en Tarquinius. De keizer heeft ons terug gegroet! Hij schenkt ons genade! We vechten niet!

– We vechten niet! We vechten niet! klonk het van alle schepen. Heil den keizer, heil den verheven, goddelijken Claudius: hij heeft ons: avete! geroepen; hij schenkt ons genade! We vechten niet!

– We vechten niet! We vechten niet! riepen toen ook Sandarion uit en ik, en Ilius stemde meê en we sloegen ons zwaard op ons schild en juichten en schreeuwden en Sandarion dacht aan den dood niet meer.

Ik zeg, dat het was of een oproer uitbrak. En zoo schenen de officieren het ook te begrijpen, want zij vloekten en zij bevolen, maar niemand luisterde meer. En zoo scheen ook daar ginds de keizer het te begrijpen, want wij zagen hem, in zijn stijf gouden paludamentum, oprijzen en heftig knikkebollen van neen, zoo gek, dat Sandarion en ik elkander vast hielden van het lachen, vooral omdat Ilius den keizer kluchtiglijk na deed, en óók begon te knikkebollen, zoo als hij ginds den keizer zag doen. Ja, de keizer knikkebolde heftig van neen en bewoog van ‘neen’ met den vinger en hij riep zelfs, héel luid – het was te verstaan:

– Zoo heb ik het niet bedoeld! Zoo heb ik het niet bedoeld!

– Jawel! Jawel! klonk het toen van alle kanten, en wij stemden meê:

– Jawel! Jawel!! riepen Sandarion, Ilius en ik, en riepen om het hardst Tarquinius en Probus. Jawel! Je hebt ons avete! geroepen! Je hebt ons genade geschonken! We vechten niet! We hoeven nooit meer te vechten! We zijn vrij! We kunnen gaan waar we willen! Heil, heil keizer Claudius, de verhevene, goddelijke Imperator!

– Neen! Neen! Neen! riep de keizer kwaad, en hij was rood en hij schuimbekte van woede; zijn groote mond ging als een bek open en dicht van razernij, hij balde de vuist, en naast hem was de keizerin, ook heel toornig, opgerezen, en die zag er uit of

met h  r niet te spotten zo  zijn, maar ze kon op dit oogenblik niets toch doen; want negenduizend gladiatoren riepen uit:

– We vechten niet! We zijn vrij! We kunnen gaan waar we willen!

Toen werd de keizer h  el kwaad. Hij strompelde op zijn beenen, die erg los geschroefd in zijn lichaam schenen te zitten, en struikelde over de sleep van zijn mantel en viel bijna in de armen van Brittanicus en Nero, die hem opvingen, en terwijl zijn officieren hem met wanhopige bewegingen volgden, begon hij om het meer te loopen, boven den heuvel over, en alle toeschouwers zagen naar hem heen, want hij deed heel gek en heel boos. En hij betuigde hier, en betuigde daar, het was niet meer te verstaan wat hij zeide, omdat wij zoo bar moesten lachen. Het was zoo een vermakelijk schouwspel, omdat ik had gedacht, dat een keizer altijd was om ontzag voor te hebben en dat keizer Claudius h  elemaal niet ontzagwekkend was, maar eer om je do d te lachen. Sandarion lachte ten minste zoo onbedaarlijk, en had zoo geheel en al zijn droom van de drie ‘vervloekte’ vogels vergeten, dat ik hem bij den arm moest schudden en moest waarschuwen, dat beneden op het dek van ons schip de nauarchus, de officieren en Aquilius stonden te vloeken en te schreeuwen en te bevelen. Want bevel was van den keizer gekomen, dat, als de gladiatoren weigerden te strijden, zij allen verdelgd zouden worden met vuur en met zwaard. Nu, wij waren negenduizend, op de vier-en-twintig liburn  ; en hoeveel duizenden soldaten waren er   m het meer en den keizer? Misschien wel het dubbele aantal: in   lle geval zouden wij afgemaakt kunnen worden als muizen in een val, en ik haalde dus maar mijn schouders op terwijl Ilius, Tarquinius en Probus scholden en vloekten en v  or mij Sandarion, die gehoopt op genade had, heel bleek we r werd met den dood voor zijn plots starre oogen...

Signaal schetterde, en de zilveren triton dook we r op uit het midden van het meer. En de riemen bewogen, en ook al vloekten en scholden nog tal onzer aan boord van de schepen, en   p de torens, de liburn   gleden we r voort en ter zijde, en maakten bevallige manoeuvre op het nauwe meer. Het oproer bedaarde. Wat k  nden wij doen? Wij moesten wel strijden, niets bleef ons over dan te strijden, tot vermaak van den keizer en al dat volk. En wij zagen nu den keizer we r zitten en tegen de keizerin kwaad betuigen, en knikkebollen, en zeker beweren, dat hij het zo  niet bedoeld had!

Plotseling zag ik, dat de schepen in slagorde waren opgesteld, in twee halve manen, tegen over de tribune des keizers. We r dook de zilveren triton op, en schetterde zijn signaal, en van over- en we rszijden werden toen door katapulten kolossale steenen geslingerd. Die katapulten waren als torenhooge hefboomen. Maar zij waren meer dreigend van aanzien dan machtig van werpkracht, omdat men gevreesd had, dat de steenen onder het publiek terecht zouden komen. Er vielen dus enkele enorme rotsblokken in het meer tusschen de beide vlotten; het water spoot schuimend op, en het verwonderde mij, dat de mooie zilveren triton, ook al was hij onder gedoken, niet bij ongeluk werd getroffen. Maar ernstiger scheen het mij toen de ballisten, die waren als immense bogen, bediend door tien en twaalf schutters, lange ijzeren pijlen, met haken, en daaraan brandende zwavel op katoenen propfen over en we r van de vlotten begonnen uit te schieten. De vlammende pijlen bereikten de schepen; e  n Siciliaansche trireem stond in enkele minuten in brand, de bemanning vluchtte in sloepen, die omkantelden en de zwaar geharnaste gladiatoren verdronken. Het was een dood zonder eer of genoeg, maar jubelende vreugdekreten gingen op onder het publiek, omdat zij dat brandende schip en die kantelende sloepen zeker mooi vonden en belangwekkend. Wel, van onzen vloot, de Rhodenzische, werden drie schepen in brand gestoken, maar van twee werd de brand gebluscht: slechts e  n quadrireem ging in vlammen op. De roeiers zwommen naar de vlotten toe, maar de gladiatoren verdronken. Het deed er niet toe: het was toch een mooi gezicht, die hoog oplaaierende

vlammen van dat brandende schip. Toen manoeuvreerden de beide vloten: er was een geschetter om dol van te worden: de trompetten toeterden, de bazuinen klaterden, het volk jubelde en schreeuwde en klapte de handen en vuurde aan met al die kreten en zoo veel laweide, en wij begrepen, dat wij moesten vechten, voor ons leven en voor hun plezier. Want de vloten waren elkaâr genaderd in het midden van het meer – wat er met den zilveren triton gebeurde, weet ik niet! – de vloten waren elkaâr genaderd en mengelden en de mobile bruggen werden geslagen van toren naar toren, van het eene schip naar het andere. Ook van ons schip, van onze voortoren, sloegen wij de mobile brug naar den toren van een Siciliaansche quadriroom, en toen zouden dan wij met ons vijven moeten zwaardvechten tegen het vijandelijke vijftal van de quadriroom.

Beneden, bijna buiten gevaar, stond de nauarchus met zijn twee officieren en stond Aquilius en zij hitsten ons aan:

– Vooruit, jongens! Vecht voor je leven! Je bent onder de oogen van den keizer, vooruit! Steekt je vijanden dood, redt je zelve!

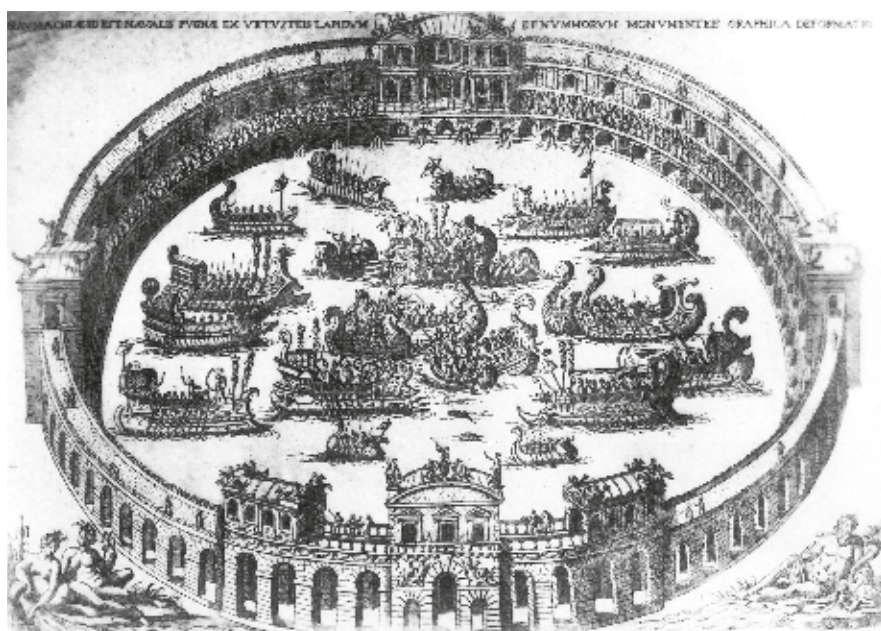
Zoo riepen zij, daar beneden op het dek van het schip. Wij hadden ons zwaard gegrepen, en ons schild en wij stonden in positie en wij zagen naar onze vijanden. Zij stonden als wij, in afwachting, op hun toren. Wij herkenden hen alle vijf: het waren brave jongens, hoewel het allemaal boeven waren, dieven en moordenaars: wij waren allen begenadigde misdadigers. Nu, we moesten dan vechten. Over en weêr scheen er weinig lust te zijn. Maar de nauarchus van de Siciliaansche quadriroom vloekte zoo bar, dat plotseling één van de Sicilianen – een enorme vent – op den brug sprong, en naar ons toe, en toen zijn zwaard zwaaide en het neêr liet bliksemen op den helm van Ilius. Hij kliefde den armen kerel door en door, als of hij van koek was geweest, dat je met een mes zoû hebben gesneden, en dat gezicht maakte ons zóo razend, dat wij alle vier aan vielen op den reus.

– Vechten, jongens! riep onze nauarchus; en niet moorden, hoor, en dood slaan als een Barbaar, maar vechten, volgens de regels van jullie kunst!

Jawel, regels en kunst! Je leven verdedigen, dat deden wij! We dachten niet aan kunst en de regels, in de kazerne geleerd! We vochten vier razenden tegen vijf razenden, en we vochten om geen anderen reden dan om, ten vermake van den keizer en van het publiek, ons leven zoo duur mogelijk te verdedigen, ons leven, dat ons toch niet behoorde, omdat we misdadigers waren. Was ik het of was het Tarquinius, die den reus neêr velde? Ik weet het niet, maar hij tuimelde van den brug, plomp! in het water, dat schuimend op plaste, rood van bloed. En op het zelfde oogenblik zag ik, dat onze triroom in brand stond, in fellen brand, getroffen door de vuurpijlen van de ballisten, en dat de nauarchus en zijn officieren en Aquilius den sloep neêr lieten glijden en zich redden. Veel meer kon ik niet zien: ik moest mijn leven verdedigen, al had ik gaarne ook de Sicilianen toe geroepen, dat het krankzinnigheid was langer te strijden. Ik moest mijn leven verdedigen, ik zwaaide mijn zwaard, en plots zag ik Sandarion neêr tuimelen. Hij was als een rund in de keel geslacht, en terwijl hij in het water viel, ontmoetten zijn oogen de mijne... Arme kerel! Het was of hij dit zeggen wilde:

– Wist ik het niet, dat ik sterven zoû?

Ik was razend en sloeg om en om met mijn zwaard, op den brug, blind van razernij en van wanhoop. Ik wilde niet sterven! En plots... zag ik, dat ik als een dolle stond te zwaardzwaaien... tegen niemand! Want de tegenstanders waren allen gevelde, en waren getuimeld in het bloedroode water! En ook mijn makkers waren gevelde en getuimeld en ik stond alleen, heel alleen, op een dunnen, wankelenden, mobile brug tusschen twee brandende schepen. De smook verstikte mij bijna. En toen... toen kwam het plots, juichende blij over mij, dat ik gered was! Dat ik vrij was, als ik maar van hier weg wist te komen! Maar hoe! De schepen brandden in hoog laaiende vlam-

Afb 13: Naumachie op een zeventiende-eeuwse gravure

men, de vlammen bereikten den toren, den brug, en ik begreep, dat ik niet aarzen kon. Ik wierp mijn helm af, mijn schild weg, mijn zwaard neêr, en plotseling heel koelbloedig, ontgespte ik mijn verzilverde beenstukken, mijn zwaar kuras. Ik behield alleen mijn ondergewaad en mijn bandelier. Toen sprong ik in het meer. Het water proefde naar bloed. Om mij lijken en stervenden, en ik tusschen brandende schepen. Ik zwom... Ik zwom naar de vlotten. Ik zwom naar de zijde, van waar wij gekomen waren. Ik weet niet waarom; ik geloof, dat ik, instinctmatig, dáár heen zwom... Ik zwom... Ik bereikte een vlot. Daar waren de Prætorianen opgesteld, die bedienden de ballisten en katapulten. Ik sloop door ze heen, en ze lieten mij. Er waren geene bevelen gegeven omtrent de gladiatoren, die, gedwongen tot de vlucht, zwemmende de vlotten bereikten. Maar een decanus, dienstdoener, riep mij toen aan:

– Gladiator... wat heb je met je wapenrusting gedaan?

Ik had hem willen vragen of hij dacht, dat ik soms met die rusting aan, zijn vlot had kunnen bereiken, maar zijn centurio wenkte:

– Laat hem... Laat hem maar!

En, zonder te bedanken, slipte ik door. Ik klom op, tusschen het publiek. Hier jouwden zij, en daar schreeuwden zij, en van alle kanten scholden ze mij uit: het kon me niet schelen. Ik voelde mij heel vrij, en gered. Plots stond ik voor háár. Ik hijgde en kon nauwelijks spreken. Eindelijk wist ik te zeggen:

– Domina... je scarabæus heeft me geluk aangebracht...

En ik toonde haar de speld, op mijn bandelier.

Zij begon als een kind te lachen, en ik vond, dat zij heel mooi was, zoo rozig en blank, zoo fijn, en zoo goud van hoog opgekruid haar.

– Waarom lach je, Domina? vroeg ik.

– Omdat je er zoo kluchtig uit ziet, gladiator! zeide zij; met dien bandelier om je ondergewaad!

– Ik had niet kunnen zwemmen, met mijn rusting aan: daar kan je zeker van zijn, Domina!

Zij was opgerezen. En toen zeide zij:

– Sla mijn palla om!

En zelve sloeg zij mij nu haar mantel om.

– Domina, zeide ik; ik zie er zeker kluchtig uit, met mijn ondergewaad en mijn bandelier, en je bent wel heel lief me je palla te geven, maar een vent als ik kan toch niet loopen in de jas van een vrouw!

Zij schaterde het uit van het lachen, en ze was zoo mooi, zoo blond, zoo fijn, net een kindje; ze reikte tot aan mijn kin, en ze zei:

– Gladiator, je kan best met mijn palla loopen. Hij is heel eenvoudig, niet eens geborduurd, omdat ik geen mooie kleêren heb aan gedaan; dat doe ik niet, als ik onder het volk ga, zonder slaven en zonder geleide. En je bent zoo groot en zoo breed, dat mijn palla niet meer dan een penula lijkt, zoo om je schouders heen, nu ja, een penula met franjes, en een beetje lang: dat is dan maar Syrische mode. Maar je kan hem best om houden, hoor, en hij droogt je en hij kleedt je te gelijker tijd, en hij staat je goed, want je bent een mooie kerel! Dus je hebt den dans weten te ontkomen, omdat ik je een talisman gaf! Dan behoort je ook verder aan mij toe, begrijp je, gladiator? Begrijp je, mijn Pollio? En omdat ik honger heb, en jij ook, o Pollio, wel honger zult hebben gekregen, zullen we nu eens uit kijken waar we een *cena* kunnen krijgen! Er wordt een festijn aangericht, ter weêrszijden van het kanaal. Als de Naumachie straks gedaan is, komen de keizer en de keizerin ook banketteeren, aan de eene zijde met hun genoodigden, een zeshonderd zoo wat... en aan de andere zijde zijn tafels voor het volk aan gericht. En gedurende het banket, worden dan de sluizen geopend van het nieuwe werk, om het meerwater te laten weg vloeien in het kanaal...

weigerde hare noodiging niet. Ik sloeg de palla sierlijk rondom mij, en zag er niet al te gek meê uit. Trouwens, er was zóo een gedrang, zóo een als mieren krioelende menigte, dat niemand lette op mijn gewaad. Dat krioelde alles naar de volkstafelen toe, aan de eene zijde van het kanaal, om den keizer straks met de zijnen aan de andere te zien banketteeren en het signaal te zien geven van de opening der sluizen. Dat kanaal was zeker een wonderwerk: elf jaren was er aan gewerkt door meer dan drieduizend slaven, en verschillende rijke bezitters hadden er gelden voor gegeven, met de voorwaarde, dat, zoo het meer droog was geloopt, zij het gewonnen land zouden verdeelen. Een afstand van drieduizend passen was het kanaal dwars door den berg getrokken, die gesloopt en ge-effend was. Het was dus waarlijk een wonderwerk, en hoewel ik keizer Claudius heel belachelijk vond, de eer er van kwam hem wel toe.

Wij begaven ons dus op weg, meê met de krioelende menigte, die niet wachtte op het einde der Naumachie, om plaats te vinden aan de volkstafelen. Zij waren op de heuvelen ter eene zijde van het kanaal op geslagen, op de helling en op den dijk, en ter andere zijde, onder een verhemelte van purperen vela met gouden kwasten, wachtte de keizerlijke tafel, er om heen tafelen voor de genoodigden, die wel zeshonderd zouden tellen. Het was heel moeilijk plaats te vinden, maar wij slaagden toch twee plaatsen te bemachtigen aan een tafel op den dijk, van waar wij de sluizen konden zien, en ook de tafel des keizers. Gewikkeld in de palla der patricische vrouw, die glimlachte aan mijn zijde, dacht ik, al was ik geen wijsgeer en slechts zwaardvechter, toch even over de niet voór te raden wisselingen van het lot. Daar zat ik dan rustig aan, wel wat vreemd gedost, —maar wie lette daar op— en ik was vrij, en geen gladiator meer, en geen misdadiger meer, en geen boef. Niemand had iets over mij te zeggen: gaan kon ik waar ik wilde. Nauwlijks kleederen had ik aan, geld had ik niet, maar aan mijn zijde glimlachte een wonderlijk mooie vrouw mij toe. Zij bestelde de cena voor ons, maar het was zoo een verwarring, en er waren zoo vele duizenden, die eten wilden, dat wij niets erlangden dan twee droge olieballen, zuren wijn en drie verschrompelde vijgen! Het deed er niet toe: naast mij, als een kind, dat zich vermaakte, lachte de patricische vrouw, en ik at de twee olieballen, de drie vijgen, en dronk den wijn. Het maal smaakte mij heerlijk. Om ons waren slangenbezweerders; Marsen, in wier land wij immers waren, en op de klanken van hun fluit lieten zij dunne slangen dansen op de punten der staarten, het geen ik nog nooit gezien had. Er waren ook Egyptische vrouwen, munt-overhangen, en die dansten, zich lenig wringende en de buiken schokkende, en klepperden met krotalen en er waren allerlei goochelaars en tovenaars, die slikten zwaarden in, aten vuur, of verdwenen in een korf, waarin zij onzichtbaar werden. Dat was alles vermakelijk om naar te kijken. Plots schetterden schelle fanfares en kondigden ons aan, dat de Naumachie was gedaan, en de keizer zoû komen. En in der daad, spoediglijk, over den weg, die langs de heuvelen liep, naderden in lektieken de keizer en de keizerin en de prinsen en de prinsessen en wij zagen hen héel duidelijk, vlak bij, het kanaal, droog, slechts tusschen hèn in en het publiek, dat hen aan gaapte. De Prætorianen stelden zich op langs het kanaal, maar achter hen zagen wij den keizer uit stappen en aan liggen, terwijl de keizerin zich zette op een hoogen zetel; de prinsen lagen, en de prinsessen zaten. Er was muziek van harpen, die heel mooi klonk, en danseressen zwierden zóo fijn uit haar sluiers, dat ze wel vogels en vlinders geleken. En wij zagen den keizer en de zijnen eten: wat weet ik niet, maar zeker waren het geen drooge olieballen en geen verschrompelde vijgen. En als steeds knikkebolde de keizer, hij sprak druk en gebarde veel, en zijn mond hapte als de bek van een visch, open, dicht, open, dicht. Ik wrong mij van het lachen om hem en ook, naast mij, was de mooie patricische vroolijk: zij lachte meê als een kind.

Nu, toen de keizer dan zijn eersten honger gestild scheen te hebben, stond hij op en liep nu van den een naar den ander en hij wakkelde zoo gek op zijn beenen, die

als los geschroefd in zijn lichaam zaten, dat ik mij wong van het lachen en de patricische mij zeide, dat ik niet zoo hard moest lachen, want dat ze keken naar mij. En eindelijk rezen allen op, en schaarden zich om den keizer, en Narcissus, de intendant, gaf bevelen aan de ingenieurs bij de sluizen, en er was getoeter van trompet en bazuin. En plots zagen wij de heel hoge sluizen van het kanaal aan kettingen rijzen en het water golfde dadelijk met een waterval in het kanaal. Al het volk jubelde heel hoog op, en de keizer klapte in de handen, en wees, en gebaarde heel trotsch, als of hij het geweest was, die dat waterwerk gemaakt had. Maar toen werd het stiller, en allen zagen wij naar den waterval, die breed gulpte door de opene sluizen. Het was of die waterval breeder en breeder werd, zwol en meer en meer zwol, schuimende en neêr kletsende in het kanaal, dat heel spoedig vol vloeide, en plotseling voelde ik de hand der patricische mijn arm klemmen.

– Ik word bang! murmelde zij aan mijn oor.

Maar ik lachte. Wat was er om bang voor te zijn. Ik had wel andere vreezingen door gemaakt. Ik was niet bang, ik keek naar den waterval, en ik keek naar den stroom, die weg vloeide door het kanaal. Maar plotseling scheen het mij toe, dat allen, om mij heen, en over mij, de troepen, en achter hen de keizer en de zijnen... bang waren geworden! Zij keken allen angstig, ingespannen van angst, naar den waterval, en in der daad, het werd angstverwekkend. Want de waterval zwol maar steeds in omvang en kracht, het watergeweld werd ontzettend en het scheen mij of het geheele meer, daar achter, in éenen, door een reusachtige kracht uit gegoten werd in het nauwe kanaal. En in het kanaal steeg het water reeds tot aan den boord en golfde al aan de voeten der Prætorianen, die weken! En aan onze zijde golfde het water al onder de eerste tafelen; een paniek beving het publiek. Over de tafelen, die kantelden, stortte het volk, en vluchtte, de handen omhoog, schreeuwende.

– Kom meê! Kom meê, Pollio! riep de patricische. Wij zullen verdrinken!

Wij hadden geen tijd te verliezen. Ik trok mijn gezellin de heuvelen op, want zij zwijmde bijna van angst. Daar, hoóg, waren wij buiten alle gevaar, om ons duizenden als wij gevlucht, en zàgen wij de verwarring aan de overzijde. Want het water stroomde over uit het kanaal, dat veel te nauw scheen; het water overstroomde de keizerlijke tafelen en zitplaatsen, die dreven; de palen en stokken, die het verhemelte schraagden, wankelden in het watergeweld en sloegen neêr, en te midden van een onbeschrijfelijke verwarring zàg ik, terwijl de patricische zich klemde om mijn arm, keizer Claudius, wakkelende op zijn losse beenen, en struikelende over de sleep van zijn paludamentum, vluchten, zag ik Agrippina vluchten, zag ik de prinsen, de prinsessen, àllen vluchtten, de hoogere heuvelen op... Dáar was het, dat Agrippina, razend, den vinger uit gestrekt, en met bliksemende oogen, Narcissus, den intendant, verweet, dat het kanaal te nauw was – hare stem was hoorbaar, hare woorden waren verstaanbaar – en tusschen hen stond keizer Claudius, de beide armen belachelijk heftig naar boven geslagen en hij knikkebolde van zijn vrouw naar zijn intendant, en van zijn intendant naar zijn vrouw, en dat was allervermakelijkst...

Het feest, het banket, alles was geëindigd; naar alle zijden krioelden en vluchtten de duizenden de heuvelen over, bang om te verdrinken. Maar op de heuvelen was geen gevaar meer, en omdat wij vlak bij Marrubium waren en ik die plaats kende, stelde ik mijn patricische voor dáar, in een goede herberg, waar ik bekend was, bij een beten maal dan drooge oliebolletjes en verschrompelde vijgen, te bespreken wat ons te doen stond, daar zij mij toe had vertrouwd, dat niemand van hare familie in Rome – haar echtgenoot niet en geen harer slaven – wist, dat zij bij het Fucinus-meer was, en allen haar dachten te Antium, in de villa van bloedverwanten...

Uit Suetonius' *De vita Caesarum*

Enkele hoofdstukken uit Suetonius, *De vita Caesarum*, 'Leven van Claudius', vertaling D. den Hengst, *Suetonius, Keizers van Rome*, Amsterdam 1997.

Gaius Suetonius Tranquillus (ca. 70-150 na Chr.) schreef biografieën van keizers en van andere beroemde mannen. Zelf was hij hoofd van de kanselarij (*ab epistulis*) van keizer Hadrianus. Couperus was in het bezit van zijn levensbeschrijvingen van Romeinse keizers.

21. Gladiatorenvoorstellingen gaf hij veelvuldig en op verschillende plaatsen. Ter ere van zijn verjaardag was er een voorstelling in het kamp van de keizerlijke garde, zonder wildebeestenjacht en verdere extra's, en een complete volgens alle regels in de Saeptra. Daar gaf hij ook een bijzondere voorstelling, die slechts enkele dagen duurde en waaraan hij als eerste de naam 'sportula' gaf, omdat hij het volk uitnodigde tot 'een geïmproviseerde maaltijd zonder veel omslag'. Bij geen ander soort schouwspel gedroeg hij zich informeler of ongedwongener, zozeer zelfs dat hij met het volk de goudstukken die de overwinnaars aangeboden kregen met uitgestrekte linkerarm op zijn vingers meetelde.

Dikwijls probeerde hij de mensen door aansporingen en verzoeken tot vrolijkheid te brengen, waarbij hij hen herhaaldelijk met 'mijne heren' aansprak. Van tijd tot tijd maakte hij daar flauwe en gezochte grappen bij. Toen het publiek bij voorbeeld vroeg om Palumbus, zegde hij toe hem te laten optreden zodra hij hem gevangen had. De volgende grap daarentegen was bijzonder leerzaam en op het juiste moment geplaatst. Aan een wagenstrijder had hij op verzoek van diens vier zoons en onder luide bijval van het publiek zijn congé gegeven. Onmiddellijk daarop liet hij een bekendmaking onder het volk circuleren waarin hij de mensen erop wees hoe nuttig het voor hen was om kinderen groot te brengen. Ze zagen immers hoeveel steun en sympathie die zelfs voor een gladiator wisten te verkrijgen.

Ook organiseerde hij op het Marsveld een opvoering van de verovering en de plundering van een stad, zoals dat in een oorlog toegaat, en van de capitulatie van de koningen van Britannië. Hij leidde deze voorstelling gekleed in een veldheersmantel. Voor de drooglegging van het Fucinus-meer liet hij zelfs een zeegevecht opvoeren. Toen de deelnemers aan dat gevecht hem begroetten met 'Heil u, keizer, zij die gaan sterven groeten u', riep hij terug: 'Of niet.' Het gevolg van die opmerking was echter dat niemand meer wilde vechten, omdat men dacht dat hij hen van het gevecht vrijstelde. Lang aarzelde Claudius of hij de gladiatoren te vuur en te zwaard zou laten ombrengen. Eindelijk sprong hij op uit zijn stoel en rende langs de oever van het meer, waarbij hij zich weer belachelijk maakte door zijn kreupele gang. Deels door dreigementen, deels door beloningen in het vooruitzicht te stellen bewoog hij hen tot de strijd. Bij dit schouwspel leverden de vloten van Sicilië en Rhodos, beide bestaande uit twaalf oorlogsschepen, slag met elkaar. Het trompet-signaal voor het begin van de strijd werd gegeven door een zilveren Triton die door een mechaniek midden in het meer uit het water was opgerezen.

28. Van zijn vrijgelatenen keek hij het meest op tegen Posides, die hij zelfs tijdens de triomftocht over Britannië de lans zonder punt toekende. Niet minder waardering had hij voor Felix, die hij het commando gaf over cohorten, ruiterskadrons en de provincie Judaea. Deze man is met drie koningsdochters getrouwd geweest. Dan volgde Harpocras, aan wie hij toestemming gaf in een draagstoel door de stad te rijden en spelen voor het volk te organiseren. Meer nog was hij gesteld op Polybius, zijn archivaris, die dikwijls tussen de twee consuls in wandelde. Het meest was hij echter gesteld op zijn secretaris Narcissus en zijn financiële expert Pallas. Met genooe-

gen gaf hij zijn goedkeuring aan een senaatsbesluit waarin hun niet alleen buitengewone beloningen werden toegekend, maar ook de onderscheidingstekens van een quaestor en een praetor. Verder liet hij toe dat zij zich op onrechtmatige wijze verrijkten en wel zozeer dat iemand niet ongeestig opmerkte, toen Claudius zich beklaagde over gebrek aan middelen in de keizerlijke kas, dat hij geld in overvloed zou bezitten als zijn twee vrijgelatenen hem als compagnon zouden accepteren.

29. Willoos overgeleverd, zoals ik al zei, aan deze vrijgelatenen en aan zijn vrouwen, gedroeg Claudius zich niet als een keizer, maar als een knecht. Afhankelijk van de belangen, of ook de voorkeur of de grillen van elk van hen strooide hij kwistig met ambten, met militaire commando's, vrijspraak en terechtstelling, meestal, wel te verstaan, zonder precies te weten wat er gaande was.

30. Een imponerende en waardige verschijning kon men hem niet ontzeggen, tenminste als hij stond, zat of vooral wanneer hij op een rustbed lag. Hij was namelijk lang van postuur, maar niet mager. Hij had een aantrekkelijk gezicht, mooi, grijs haar en een forse nek. Maar als hij liep, zakte hij wat door zijn knieën, die niet krachtig genoeg waren. Zijn optreden, zowel informeel als in functie, werd door veel storende details ontsierd. Hij had een vulgaire manier van lachen, in toorn was hij nog weerzinwekkender, omdat hem dan het schuim op de wijd open mond kwam en zijn neus begon te lopen. Verder stotterde hij en trilde zijn hoofd altijd, vooral als hij zich ook maar enigszins moest inspannen.

32. Hij gaf heel dikwijls uitgebreide diners, bijna altijd in bijzonder grote ruimten, zodat er niet zelden zeshonderd personen tegelijk aanlagen. Ook bij het afwateringskanaal van het Fucinus-meer gaf hij een banket, waarbij hij bijna verdronken was, omdat het water, dat met grote kracht naar buiten stroomde, buiten de oevers trad.

34. Zijn wreedheid en zijn bloeddorstigheid bleken in belangrijke zaken, maar ook in de kleinste details. Ondervragingen op de pijnbank en de bestraffing van verwantenmoordenaars liet hij onmiddellijk en in zijn aanwezigheid plaatsvinden. Toen hij in Tibur een ouderwetse terechtstelling wilde bijwonen en de beul verstek liet gaan, terwijl de schuldigen al aan de paal stonden vastgebonden, liet hij een beul uit Rome komen, op wie hij tot de avond bleef wachten. Bij elke gladiatorenvoorstelling, of hij hem nu zelf gaf of een ander, liet hij ook gladiatoren die per ongeluk ten val waren gekomen doden, vooral netvechters, om hun gelaatsuitdrukking te bestuderen op het moment dat ze stierven. Toen twee gladiatoren elkaar over en weer de doodssteek hadden toegebracht, liet hij uit beider zwaard twee kleine mesjes voor persoonlijk gebruik vervaardigen. Gevechten tegen wilde dieren en voorstellingen tussen de middag vond hij zo boeiend dat hij in alle vroegte naar de voorstelling kwam en 's middags, als het volk weg was gegaan om te eten, bleef zitten. Behalve de zwaardvechters die op het programma stonden liet hij soms om een onbeduidende reden in een opwelling ook anderen optreden, een enkele maal ook technici en suppoosten en dat soort mensen, als een mechaniek of een gladiatorenlift of iets dergelijks niet goed had gefunctioneerd. Zelfs liet hij een van zijn nomenclatoren in de toga waarin hij gekomen was optreden.

Uit Tacitus' *Annales*

Twee hoofdstukken uit Tacitus, *Annales* 12. p. 56-57 vertaling J.W. Meijer, *Publius Tacitus Kronieken*, Haarlem, H.D. Tjeenk-Willink & Zoon, 1959.
Publius(?) Cornelius Tacitus (ca. 55-115/120 na Chr.) wijdde zich na een ambtelijke carrière, waarin hij het tot stadhouder van de provincie Asia bracht, aan de geschiedschrijving. De *Annales*, 'Jaarboeken', vormen zijn hoofdwerk. Zij beschrijven de geschiedenis van Rome vanaf de dood van Augustus tot die van Nero. Couperus was in het bezit van een uitgave van Tacitus' werk.

56. Ongeveer in dezelfde tijd werd tussen het Fucinusmeer en de rivier de Liris een berg doorgestoken en opdat de grootsheid van dit werk door een groter aantal mensen in ogenschouw kon worden genomen werd op het meer zelf een zeeslag geësceneerd, zoals eertijds Augustus er een te zien had gegeven op een daartoe uitgegraven bassin aan gene zijde van de Tiber, zij het ook met lichtere vaartuigen en kleinere bemanning. Claudius bewapende drie- en vierdekkers, benevens negentienduizend man, en liet de oevers in het rond afsluiten met een gordel van vlotten, opdat er geen gelegenheid zou zijn om in de omtrek te ontvluchten, maar zó, dat er wel een voldoende wateroppervlak werd ingesloten om krachtprestaties bij het roeien, stuurmansvaardigheden, aanvalsm manoeuvres van schepen en wat overigens bij een slag pleegt voor te komen, tot ontplooiing te brengen. Op de vlotten stonden de manipels en vendels der keizerlijke lijfwacht en voor deze waren geschutstorens geplaatst vanwaaruit men katapulten en blijden kon richten. De rest van het meer was bezet door matrozen op overdekte schepen. Een talloze menigte vulde de oevers, de heuvels en de berghellingen, op de wijze van een theater, een volksmassa toegestroomd uit de naburige gemeenten en anderen uit Rome zelf, gedreven door het verlangen de vertoning te aanschouwen, of om hulde te brengen aan de keizer. Deze zelf, gekleed in een prachtige veldheersmantel, en niet ver van Agrippina, in een gouddoorweven chlamys, zaten vooraan. Hoewel het misdadigers waren, die onderling vochten, werd er toch gestreden met de moed van dappere mannen en na veel bloedvergietens werden zij aan een algehele uitmoording onttrokken.

57. Toen nu de vertoning afgelopen was opende men de waterweg. Nu kwam de slordige uitvoering van het werk aan de dag, daar men het onvoldoende diep naar de bodem van het meer had uitgegraven, zelfs niet tot op de halve diepte. En daarom werden er, na verloop van enige tijd, op dieper niveau tunnels gegraven en, om opnieuw de menigte te trekken, werd er een gladiatorengevecht opgevoerd op plankieren, die voor die strijd te voet over het meer waren gelegd. Ja, er werd zelfs een banket aangericht bij de plaats van uitstroming van het meer, maar dit feestmaal bereidde allen een grote schrik, omdat het geweld van de uitbarstende wateren alles wat zich in de onmiddellijke nabijheid bevond meesleurde, terwijl zij die zich verderop bevonden door elkaar werden gesmeten of opgeschrikt door gekraak en lawaai.
Gebruik makend van 's keizers verwarring beschuldigde Agrippina ogenblikkelijk de aannemer van het werk, Narcissus, van hebzucht en malversaties. Maar deze liet zich de mond niet snoeren, maar beschuldigde haar van vrouwelijke heerszucht en mateloze ambities.

Uit Juvenalis' *Saturae*

Een fragment uit de 6de Satire van Juvenalis (*Saturae* 6. p. 81-114), vertaling M. d'Hane-Scheltema, Juvenalis, *De Satiren*, Uitgeverij Ambo bv, Baarn, en Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1984.

Decimus Iunius Iuvenalis (ca. 62-142 na Chr.) hield in 16 satiren het zedelijk verval ten tijde van keizer Domitianus. Over zijn leven is weinig bekend. Samen met het werk van zijn vriend, de epigrammendichter Martialis, vormen zijn hekeldichten een belangrijke bron van kennis over het culturele en sociale leven in Rome aan het einde van de eerste en het begin van de tweede eeuw na Chr. Satire 6 schildert in schrille kleuren de ondeugden van vrouwen en waarschuwt tegen het huwelijk. Het gedicht heeft een duidelijk antifeministische strekking.

Eppia

De vrouw van een senator, Eppia,
is met een gladiator weggelopen
naar waar de Nijl stroomt langs de forse muren
van Alexanders stad, en heel Egypte
sprak schande van het onfatsoen uit Rome.
Doof voor haar huis, haar man en haar familie
blameerde zij haar eigen stad, – zó snel
als zij haar kinderen, ja sterker nog,
het Circus en haar minnaars kon vergeten!
Hoewel haar jeugd gekoesterd was geweest
in donzen luxe en zij geslapen had
in een vergulde wieg, deerde de zeereis
haar evenmin als goede naam en faam,
want stand-ophouden is te min voor wie
op dure sofa's zit: Tyrreense golfslag
en Ionisch zeegeweld doorstond ze braaf,
zee in, zee uit. Want als een risico
fatsoenlijk en beschaafd is, heeft hun hart
van kille angst en kunnen ze van 't rillen
niet blijven staan; hun moed komt pas te voorschijn
als oneer meespeelt. Reizen over zee?
Hoe kan haar man het vragen! Al die stank
van water en die draailucht om je heen!
Ze braakt waar manlief bij is...! Maar wanneer
een minnaar 't vraagt, dan gaat ze wel, dan staat
haar maag de deining en ze eet en kuiert
tussen het scheepsvolk bij de achtermast
en houdt wat graag de ruwe kabels vast.
Door wie z'n jeugd en charme is zo'n hartstocht
bij Eppia ontbrand? Voor wie verdraagt zij
bespot te worden als 'de gladiatrice'?
Kijk, kijk: 't is Sergius. Nauwelijks meer baard
en ook al ongeschikt verklaard, sinds hem
een arm werd afgeslagen bij het vechten.
En er mankeert veel meer aan hem: zijn schedel
is door zijn helm gedeukt, er zit een wrat
voorop zijn neus tussen twee immer natte

en roodontstoken ogen. Maar hij was
ooit gladiator en dat geeft zo'n glans
dat vaderland, familie, huis en haard
haar onverschillig zijn; zij is verliefd
op 't ijzer van zijn zwaard, want als die sukkel
dat zwaard niet had, had ze hem nooit gebliefd!

Literatuuropgave

1. Drukgeschiedenis 'De naumachie'

- Groot Nederland 8 (1910) II. pp. 13-31.
- *Schimmen van schoonheid*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1912. pp. 43-66.
- *De Amsterdammer*, 1921. pp. 23-31. [Kerstnummer]
- *Verhalen en historische beelden*. Antwerpen: De Sikkel, 1931. pp. 49-78.
- *Verhalen en historische beelden*. Antwerpen: De Sikkel, 1940.
- Groot Nederland 1942 II. pp. 7-25. [Couperusnummer].
- *Verhalen en historische beelden*. Antwerpen: De Sikkel, 1944. pp. 48-76.
- *Verzamelde Werken* VII. Amsterdam en Antwerpen: De Samenwerkende Uitgevers, 1954. pp. 539-558.
- *De naumachie*. Utrecht: De Roos, 1959. pp. 9-40.
- Bogaerts, Th., *Vreugde van Dionysos*. Den Haag: Bert Bakker/Daamen N.V., 1960.
- Bogaerts, Th., *Vreugde van Dionysos*. Antwerpen: De Sikkel, 1960. pp. 120-141.
- *Schimmen van schoonheid*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij N.V., 1965. pp. 42-63.
- Ypes, C., *Verhalen*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1965. pp. 118-137.
- Galle, M., *De naumachie en andere verhalen*. Antwerpen: Uitgeverij De Sikkel N.V., 1965. pp. 10-27.
- *Schimmen van schoonheid*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij B.V., 1973. pp. 42-63.
- *Verzamelde werken* VII. G.A. van Oorschot, 1975. pp. 539-558.
- *De antieke verhalen*, ingeleid door Karel Reijnders. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1980. pp. 228-247.
- *Volledige Werken Louis Couperus* deel 32, *Schimmen van schoonheid*, verzorgd door H.T.M. van Vliet en J.B. Robert. Utrecht en Antwerpen: Veen Uitgevers, 1991. pp. 40-59.

2. Door Couperus gebruikte antieke bronnen¹

- Juvenalis, *De Satiren*. Vertaling M. d'Hane-Scheltema. Baarn en Amsterdam, 1984.
- Seneca, *Brieven aan Lucilius*. Vertaling C. Verhoeven. Baarn, 1990.
- Suetonius, *Keizers van Rome*. Vertaling D. den Hengst. Amsterdam, 1997.
- Tacitus, *Publius Tacitus Kronieken*. Vertaling J.W. Meijer. Haarlem, 1959.

3. Overige literatuur²

- Auguet, R., *Cruelty and civilization. The Roman games*. Londen, 1994. [oorspr. Editie: *Cruauté et civilisation: les jeux romains*. Parijs, 1970].
- Balsdon, J.P.V.D., *Life and leisure in ancient Rome*. Londen, 1969.
- Barthélemy, S., Gourevitch, D., *Les loisirs des Romains*. Parijs, 1975.
- Barton, C.A., *The sorrows of the ancient Romans. The gladiator and the monster*. Princeton, New Jersey, 1993.
- Bastet, F.L., *Een zuil in de mist. Van en over Louis Couperus*. Amsterdam, 1980.
- Bastet, F., *Louis Couperus. Een biografie*. Amsterdam, 1989.
- Bastet, F., *De wereld van Louis Couperus*. Amsterdam, 1991.
- Bauman, R. A., *Crime and punishment in ancient Rome*. Londen, 1996.
- Blänsdorf, J. (red.), *Theater und Gesellschaft im Imperium Romanum. Théâtre et société dans l'empire romain*. Tübingen, 1990.
- Boeft, J. den, 'Andere topsport'. In: Gabriëlle Beentjes (red.), e.a., *De discus wordt geworpen. Over de Olympische Spelen van het oude Olympia tot Barcelona*. Utrecht, 1992.
- Cameron, A., *Bread and circuses. The Roman emperor and his people*. Londen, 1973. Inaugural address.
- Casson, L., *Ships and seamanship in the ancient world*. Princeton, 1971.
- Coleman, K.M., 'Fatal charades. Roman executions staged as mythological enactments'. *Journal of Roman Studies* 80 (1990). pp. 44-73.
- Coleman, K.M., 'Launching into history. Aquatic displays in the Early Empire'. *Journal of Roman Studies* 83 (1993). pp. 44-74.
- Couperus, L., *De komedianten*. Rotterdam, 1917.

- Couperus, L., *De komedianten*. Amsterdam/Antwerpen, 1992. *Volledige Werken Louis Couperus*, deel 37.
- Daremberg, Ch. en E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Parijs, 1887-1912.
- Derksen, J., 'De gladiatoren'. Imago-kalender Nederlands Klassiek Verbond. Toelichting blad december. Alkmaar, 1995.
- Elias, N., 'Sport en geweld'. In: *De Gids* 134 (1971). pp. 67-88.
- Erdkamp, P., 'Levensverwachting en mortaliteit in de Grieks-Romeinse wereld'. *Lampas* 2 (2000). pp. 164-178.
- Erdkamp, P., 'Huwelijk en geboorte in de Grieks-Romeinse wereld'. In: *Lampas* 2 (2000). pp. 239-253.
- Esser, A., *Cäsar und die julisch-Claudische Kaiser im biologisch-ärztlichem Blickfeld*. Leiden, 1955. *Janus*, Suppl. 1.
- Fabia, Ph., 'Naumachia'. In: Ch. Daremberg en E. Saglio (red.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* IV. Parijs, 1898. pp. 10-12.
- Friedländer, L., *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antonine*. I-IV. Leipzig, 1919-1921. [Eerste druk 1862].
- Gay, I., *Op de muren van Pompeji*. Baarn, 1993.
- Gerhardt, I., *Verzamelde gedichten*. Amsterdam, 1999. 3 dln.
- Giuliano, A. (red.), *Museo Nazionale Romano, Le sculpture*. Vol. I.1. Roma, 1979. nr. 121.
- Golvin, J.-C. en C. Landes, *Amphithéâtres et gladiateurs*. Parijs, 1990.
- Grant, M., *Gladiators*. Londen, 1967.
- Graves, R., *The Claudius novels. I Claudius en Claudius the god*. Londen, 2001 [oorspr. uitgave Londen 1934].
- Hönle, A. en A. Henze, *Römische Amphitheater und Stadien, Gladiatorenkämpfe und Circusspiele*. Zürich, 1981.
- Hopkins, K., 'Murderous games'. In: *Death and renewal*. Cambridge, 1983. pp. 1-30.
- Horstmanshoff, H.F.J. en H.W. Pleket, 'De macht van de monarch in de Romeinse wereld tijdens het principaat'. In: *Lampas* 21 (1988). pp. 185-205.
- Horstmanshoff, H.F.J., 'De drempel van de ouderdom; medische en sociale zorg voor de oudere mens in de Grieks-Romeinse oudheid'. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 139 (1995). pp. 1651-1656.
- Aangevulde en verbeterde heruitgave in: J.F. Hoek, N.F. de Pijper, M.W. Ribbe, J. A. Stoop (red.). *Verpleeghuisgeneeskunde. Een vak van doen en laten*. Utrecht, 1996. pp. 315-323.
- 'Ik ben een gereïncarneerde Romein'. *Louis Couperus en de Romeinse Oudheid*. Catalogus van lustrumtentoontelling Louis Couperus Museum. Den Haag, 2001.
- Junkelmann, M., *Das Spiel mit dem Tod. So kämpften Roms Gladiatoren*. Mainz am Rhein, 2000.
- Klein, M., *Noodlot en Wederkeer. De betekenis van de filosofie in het werk van Louis Couperus*. Maastricht, 2000.
- Kuiper, W.E.J., 'Louis Couperus en de Grieksch-Romeinse Oudheid'. In: *De Nieuwe Gids* 32, (1917). pp. 615-638.
- Lafaye, G., art. 'Gladiator'. In: Ch. Daremberg en E. Saglio (red.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. II. Parijs, 1896. pp. 1563-1599.
- Leopold, H.M.R., *Uit de leerschool van de spade*. Zutphen, 1923-1934. 6 dln. [oorspronkelijk als artikelen verschenen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*]
- Levick, B., *Claudius*. Londen, 1990.
- Meijer, F.J., *Hellas, Rome en de zee*. Purmerend, 1978.
- Millar, F., *The emperor in the Roman world (31 BC-AD 337)*. Londen, 1977.
- Mosci Sassi, M. G., *Il linguaggio gladiatorio*. Bologna, 1992.
- Minnen, P. van (red.), 'Gladiatoren'. In: Themanummer *Kleio, Tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur* 27, (1998), afl. 3. pp. 97-151.
- Naerebout, F.G. en Singor, H.W., *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereld-geschiedenis*. Amsterdam, 1995.
- Neudecker, R., *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien*. Mainz am Rhein, 1988.
- Nuchelmans, J. e.a. (red.), *Woordenboek der Oudheid*. Bussum, 1976-1985. 3 dln.
- Plass, P., *The game of death in ancient Rome. Arena sport and political suicide*. Madison, Wisconsin, 1995.

Regina, A. la (red.), *Museo Nazionale Romano. Palazzo Massimo alle Terme*. 1998.

Robert, L., *Les gladiateurs dans l'Orient grec*. Paris, 1940 (Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes; fasc. 278. Sciences philologiques et historiques).

Slauerhoff, J., *Verzamelde gedichten*. 's-Gravenhage en Rotterdam, 1979.

Spectacula 1, Gladiateurs et amphithéâtres. Actes du colloque à Toulouse et à Lattes les 26, 27, 28 et 29 mai 1987. Ed. prép. par Claude Domergue, Christian Landes et Jean-Marie Pailler. Lattes. 1990.

Starr, Ch. G., 'The Roman place in history'. In: Temporini H. (red.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. I,1 (Berlijn - New York 1972). pp. 3-11.

Stewart, A., *Greek Sculpture. An Exploration*. New Haven en Londen, 1990. 2 dln

Thiel, J.H., 'Keizer Claudius'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 53 (1938). pp. 1-32.

Toner, J.P., *Leisure and ancient Rome*. Cambridge, 1995.

Vestdijk, S., *De nadagen van Pilatus*. 's-Gravenhage en Rotterdam, 1938.

Vever, H., *La Bijouterie française au XIX. siècle*. Parijs, 1908.

Veyne, P., *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*. Parijs, 1976.

Veyne, P., *Bread and circuses. Historical sociology and political pluralism*. Abridged with an introd. by Oswyn Murray; transl. [from the French] by Brian Pierce. Londen, 1990.

Ville, G., *La gladiature en occident des origines à la mort de Domitien*. Rome, 1981.

Voigt, G., *Die Wiederbelebung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. Berlijn, 1859. Tweede herziene uitgave. Berlijn, 1880-1881.

Wallinga, H.T., *Der famoseste Kerl. Over Spartacus en zijn opstand*. Utrecht, 1990. [afscheidscollege Utrecht].

Weeber, Karl-Wilhelm, *Panem et circenses: Massenunterhaltung als Politik im antiken Rom*. Erw. Neuauf. Mainz am Rhein, 1994. (Zaberns Bildbaende zur Archaeologie; Bd. 15).

Wiedemann, Th., *Emperors and gladiators*. Londen en New York, 1992.

Wistrand, M., *Entertainment and violence in Ancient Rome. The attitudes of Roman writers of the first century AD*. Gothenburg, 1992.

1 Hier geciteerd in een moderne Nederlandse vertaling. Voor de uitgaven die Couperus gebruikte, zie boven p. 8 met n.7.

2 Een zeer uitvoerige bibliografie is te vinden in Klein, 2000.

Afbeeldingen

- illustratie omslag: Hofburgacteur Josef Lewinsky als Carlos, 1895
In: Susanna Partsch, *Gustav Klimt. Leven en werk*, Alphen aan den Rijn, (1989), p. 53
- Op de omslag: Detail van het schilderij ‘Pollice Verso’ van Jean-Léon Gérôme (1872).
(Courtesy Phoenix Art Museum, Phoenix, Arizona, USA)
Egyptische scarabee. Foto: Rijksmuseum voor Oudheden, Leiden
- p. 2 Egyptische scarabee. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
- p. 10 Het Romeinse keizerrijk ten tijde van Claudius Uit: H. Monteilhet, *Neropolis*. Amsterdam, 1986. (Kaart 1)
- p. 10 Circus Maximus, Theater van Marcellus, Stadion van Domitianus, Colosseum. Alle op dezelfde schaal. Uit: P. van Minnen (red.) (1998), ‘Gladiatoren’. In: Thema-nummer *Kleio, Tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur* 27, (1998) nr. 3. (Afb. 1 a-d)
- p. 15 Gladiatoren trainen met houten stokken. Mozaïek Nennig, Saarland
Foto: Archeologisch Centrum, Universiteit Leiden. (Afb. 2)
- p. 15 Grafreliëf van een retiarius. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv.nr. Pb 11. (Afb. 3)
- p. 18 Liburne, lichtgebouwd, wendbaar oorlogsschip. Uit: F. J. Meijer, *Hellas, Rome en de zee*. Purmerend, 1978. (Afb. 5)
- p. 18 Romeinse triremen, letterlijk ‘drieriemers’, schepen met aan beide zijden drie rijen roeiers. Detail van de Zuil van Trajanus, Rome In: Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités*, deel IV,1, (z.j.), p. 34. (Afb. 6)
- p. 18 Quadrireme, ‘vierriemer’, schip met aan beide zijden vier rijen roeiers.
Uit: F. J. Meijer, *Hellas, Rome en de zee*. Purmerend, 1978. p. 129. (Afb. 7)
- p. 18 De omgeving van Rome, met het Meer van Fucinus. In: *Hettema’s Grote Historische Atlas*. Den Haag/Antwerpen, 1977 (Kaart 2)
- p. 21 Officieel portret van keizer Claudius. Vaticaanse Museum, Rome.
Foto Archeologisch Centrum, Universiteit Leiden. (Afb. 8)
- p. 23 Bréloque met scarabee. In: Henri Vever, *La Bijouterie française au XIX. siècle*, deel 3. Parijs, 1908. p. 551. (Afb. 9)
- p. 23 Egyptische scarabee. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. (Afb. 10)
- p. 23 Triton, getekend naar een Romeinse sarcofaag. In: Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités*, deel V. Parijs, 1919. p 485. (Afb. 11)
- p. 25 ‘Het meisje van Antium’. Hellenistisch beeldhouwwerk. Foto Museo Nazionale, Rome. (Afb. 12)
- p. 28-29 ‘Pollice verso’, schilderij van Jean-Léon Gérôme (1872) (Courtesy Phoenix Art Museum, Phoenix, Arizona, USA). (Afb. 4)
- p. 38 Zeventiende-eeuwse gravure: Naumachie in een Romeins amfitheater. In: J.C. Golvin en C. Landes, *Amphithéâtres et gladiateurs*. Parijs, 1990 (Afb. 13)
- Diverse graffiti met gladiatorenvoorstellingen uit Pompeji. In: P. Sabattini Tumolesi, *Gladiatorium paria. Annunci di spettacoli gladiatorii a Pompei*. Rome, 1980.

Glossarium

N.B. In de trefwoorden is de spelling aangehouden die door Couperus in 'De naumachie' is gebruikt. Voorts bevat het glossarium ook vreemde woorden uit de Latijnse vertalingen.

Agrippina	(15 na Chr.-59), de Jongere, de eierzuchtige dochter van Germanicus en Agrippina de Oudere. Vierde en laatste echtgenote van Claudius, haar oom. Moeder van Nero.
amfitheater	ellipsvormig bouwwerk, vooral voor gladiatorenengevechten. Grieks <i>amphitheatron</i> .
Antium	tegenwoordig Anzio, 45 km ten zuidoosten van de Tibermonding. Badplaats geliefd bij aanzienlijke Romeinse families. Bij opgravingen in 1878 werden luxueuze villa's ontdekt en het zgn. 'Meisje van Antium', een Grieks beeldhouwwerk uit de 3de eeuw voor Chr.
Antonia	dochter van Claudius uit zijn tweede huwelijk; huwde in 41 na Chr. met Gnaeus Pompeius Magnus, die door Claudius ter dood werd gebracht. Nero liet haar tweede echtgenoot, Faustus Sylla, doden en daarna Antonia.
arena	'zand', het middelste gedeelte van het amfitheater.
athletische spelen	<i>athlêtoi</i> Grieks voor 'gladiatoren'. Couperus gebruikt het woord hier in die betekenis. <i>Athlêtoi</i> kon echter ook gebruikt worden om vrije sportlieden aan te duiden.
Ave, Imperator!	'Gegroet, keizer! Zij die gaan sterven groeten u!' Groet van de gladiatoren voor.
Morituri te salutant!	aanvang van het gevecht <i>sine missione</i> 'zonder wegzending', op leven en dood.
Avete! Avete, vos!	'Gegroet! Gegroet ook gij!' <i>Ave</i> (enkelvoud), <i>Avete</i> (meervoud), welkomsgroet, tegenover <i>Vale, Valete!</i> 'Vaarwel!', afscheidsgroet.
ballisten	(enkelvoud <i>ballista</i>) werptuig, voornamelijk gebruikt bij belegeringen, van het Griekse <i>ballein</i> werpen.
Britannicus	(41 na Chr.-55) zoon van Claudius en Messalina, door zijn stiefbroer Nero, zoon van Agrippina, vergiftigd. [Opm. Gewoonlijk als 'Britannicus' gespeld].
buccinae	hoorns, blaasinstrumenten, in het leger gebruikt om signalen te geven.
cena	middagmaal, hoofdmaaltijd.
centurio	'honderdman', officier uit het Romeinse leger, aangesteld over honderd manschappen.
chlamys	Grieks voor korte mantel, in Romeinse tijd vooral door militairen gedragen.
Claudius	(10 voor Chr.-54 na Chr.) keizer 41-54 na Chr., zoon van Drusus en Antonia, vermoedelijk vergiftigd door zijn echtgenote Agrippina.
cohors	(enkelvoud <i>cohort</i>) leger eenheid, ca. 600 man, tiende deel van een legioen (nominiaal 6000 man). Een cohort bestaat uit drie manipels (ieder ca. 200 man) en centuriën (ieder ca. 100 man).
decanus	'tienman', aanvoerder van tien manschappen.
derde uur	de Romeinse tijdrekening begon telkens bij zonsopgang. Het derde uur is gerekend vanaf zonsopgang. Afhankelijk van het seizoen kon het eerste uur dus vroeger of later beginnen en kon ook de lengte van een uur variëren.
domina	'meesteres', aanspreekvorm voor een vrouwelijk lid van de keizerlijke familie.
eunuch	castraat, ontmante, meestal slaaf of vrijgelatene. Vooral aan het hof verwierven eunuchen vaak invloedrijke posities.
familia	'familie'. Latijn: familie met het bijbehorende (slaven-)personeel, ook benaming voor de totaliteit van een troep slaven die tot hetzelfde 'huis' behoorden. Aangezien gladiatoren merendeels slaven waren – ook de vrijgeborenen gaven door hun gladiatoren-eed hun vrijheid op – werd het woord vaak gebruikt om een groep gladiatoren aan te duiden die het eigendom waren van één lanista (trainer/coach).
Faustus Sylla,	gehuwd met Antonia. zie Antonia .
fibula	kledinggesp of –speld. Knopen waren in de Grieks-Romeinse Oudheid onbekend. De fibula was het belangrijkste middel om kleding op haar plaats te houden.

Fucinus, meer van	Lacus Fucinus, meer ca. 80 km ten oosten van Rome, hoogte ca. 700 m, ten zuiden van Alba Fucens, oppervlakte ca. 150 km ² .
gladiator	'zwaardvechter', verzamelnaam voor diverse soorten strijders. Zie <i>retiarius</i> en <i>mirmillo</i> .
gymnazium	het Griekse <i>gymnasion</i> duidde oorspronkelijk op een sportschool, later ook op een centrum voor politieke en culturele vorming. Couperus gebruikt het woord hier, waarschijnlijk onjuist, als benaming voor een plaats waar gladiatoren worden opgeleid.
hasta pura	lans zonder ijzeren punt. Hoge militaire onderscheiding.
katapulten	belegeringswerptuigen.
krotalen	kleppers, castagnetten, van het Grieks <i>krotaloi</i> .
lans zonder punt	een militaire onderscheiding. Dat een dergelijke eer werd toegekend aan een vrijgelatene, die tevens castraat was, is niet onopgemerkt gebleven. Zie <i>hasta pura</i> .
lektieken	draagstoelen, van het Latijn <i>lectica</i> , 'bedje', meer bed dan stoel. Gebruikelijk transportmiddel voor voorname lieden, vooral voor vrouwen en ouderen, gedragen door speciaal daarvoor bestemde en opgeleide slaven.
liburna	meervoud liburnen, lichtgebouwd, wendbaar oorlogsschip, geroeid door 52 roeiers, oorspronkelijk gebruikt door de Illyrische zeerovers. Latijn <i>liburnae</i> .
manipulen	(enkelvoud <i>manipulus</i>). Latijnse naam voor een eenheid soldaten van circa 200 man. In het Nederlands ook 'manipel'.
Marrubium	een van de voornaamste dorpen van de Marsen.
Marsen	herdersstam. Latijn <i>Marsi</i> , Bevolkten de Abruzzes, bergstreek in Midden-Italië, aan de oostkant van de Lacus Fucinus. Bekend om hun kennis van geneeskragtige kruiden en slangenbezwinging.
mirmillo	De <i>mirmillo</i> of <i>murmillo</i> , ook <i>Gallus</i> genoemd, was een zwaarbewapende gladiator die vocht met een rond of rechthoekig schild en een helm met een soort vis (Grieks: <i>mormulos</i>) erop afgebeeld.
mobile bruggen	Sinds de Eerste Punische Oorlog (264-201 voor Chr.) hebben de Romeinen hun oorlogsschepen uitgerust met enterbruggen, die vanaf een soort toren werden neergelaten op het vijandige schip.
Narcissus	vrijgelatene, hoofd van de keizerlijke staf, <i>ab epistulis</i> , secretaris, door Couperus als 'geheimschrijver' betiteld, elders ook 'intendant'.
nauarchus	scheepskapitein, gezagvoerder. Gelatiniseerde vorm van het Griekse <i>nauarchos</i> .
naumachie	'scheepsgevecht'. Grieks naus: 'schip' en machein: 'vechten'. Gebruikt voor het naspelen van historische zeeslagen door gladiatoren.
Neapolis	stad in Zuid-Italië, het tegenwoordige Napels, in 474 voor Chr. als Griekse kolonie gesticht.
nomenclator	een slaaf die veel mensen van gezicht moest kennen om zijn meester hun naam te kunnen influisteren, zodat deze hen bij hun naam kon aanspreken. Vooral bij verkiezingscampagnes was de <i>nomenclator</i> een waardevolle figuur.
Octavia	dochter van keizer Claudius en Messalina, in 53 gehuwd met Nero, die haar later verstootte en liet doden.
Palumbus	houtduif.
palla	mantel, gedragen door vrouwen, rechthoekige lap van kleurige wol, linnen of zijde.
Pallas	vrijgelatene, <i>a rationibus</i> , door Couperus 'intendant' genoemd. Elders in dit verhaal noemt Couperus Narcissus de 'intendant'.
paludamentum	lange veldheersmantel.
patricische	de Romeinse elite van diegenen die hun stamboom konden terugvoeren tot de oudste aanzienlijke geslachten van Rome werd de stand der patriciërs genoemd (van <i>pater</i> vader).
penula	omslagdoek, cape.

Posides	eunuch, vrijgelaten slaaf, lid van de staf van Claudius.
prætoriaansche troepen	soldaten van de keizerlijke lijfwacht, keurtroepen, kortweg ook: pretorianen.
quadriremen	(enkelvoud quadrirem), letterlijk ‘vierriemers’ schepen met vier rijen roeiers, boven elkaar, aan elke kant, vierdekkers dus.
retiarius	‘netvechter’, een lichtbewapende gladiator die vecht met een net en een drietand.
rostra-snebben	met brons versterkte scheepssnebben, die als stormram werden gebruikt tijdens een zeeslag.
Saepta	naam van de oorspronkelijk omheinde ruimte op het Forum Romanum in Rome waar de volksvergadering werd gehouden.
scarabeus	mestkever, in het oude Egypte vereerd als een heilig dier, verbonden met de cultus van de zonnegod, Amon wegens zijn gewoonte een mestballetje voor zich uit te duwen. Men stelde zich voor dat zo de zon ook werd voortgeduwd totdat zij dagelijks opnieuw aan de hemeltrans verscheen. Egyptische goden en godinnen, zoals Isis, werden in de Romeinse Keizertijd ook buiten Egypte populair.
sportula	‘mandje’ waarin de <i>patroni</i> , de Romeinen uit de elite, voedsel meegaven aan de <i>clientes</i> , hun beschermelingen.
thermen	badgebouw, vaak verbonden met een gymnasium, waarin naast de kleedruimte, gewoonlijk een warmwaterbad (<i>caldarium</i>), een koudwaterbad (<i>frigidarium</i>) en een lauwwaterbad (<i>tepidarium</i>) aanwezig waren.
tribune	veldheerszetel, troon, geplaatst op een verhoging. Latijn <i>tribunal</i> .
triremen	(enkelvoud: trirem), letterlijk ‘drieriemer’, schepen met aan beide zijden drie rijen roeiers, driedekkers dus.
triton	zeegod, in de gedaante van een man met een vissenstaart, vaak blazend op een trompet afgebeeld.
tubae	soort trompetten, blaasinstrumenten, in het leger gebruikt om signalen te geven.
vela	kleed (Latijn enkelvoud <i>velum</i>). Purper is de kleur van koningen en magistraten.
vendel	afdeling ruitertij. Tacitus gebruikt het Latijnse woord <i>turma</i> .
veracht beroep	de Romeinse maatschappij was hiërarchisch geordend. Bovenaan de senatoren, die niet behoefden te werken voor de kost, maar voornamelijk leefden van de opbrengst van hun landgoederen. Mensen die met hun handen werkten, stonden in lager aanzien, vooral als hun beroep te maken had met de bevreemding van lichamelijke behoeften, zoals koks, herbergiers, parfumeurs, en al helemaal; bordeelhouders. Acteurs, hoe populair ook, beoefenden toch een veracht beroep. Mensen met een dergelijk beroep konden nooit een magistraatsfunctie vervullen. Gladiatoren zijn onmenselijke die buiten de maatschappij staan, ondanks hun grote populariteit.
voortekens	De Romeinse samenleving was vervuld van het geloof in voortekens. Vooral de waarneming van vogels was hoog ontwikkeld. Zowel de aard van de vogels als de kant vanwaar zij een tevoren afgebakend luchtruim kwamen binnenvliegen speelde een rol bij de interpretatie als gunstig of ongunstig. Latijn <i>omina</i> .

Inhoudsopgave

Woord vooraf

‘En ik verheugde mij om de rijzende zon...’

Een interpretatie van Couperus’ verhaal ‘De naumachie’

I De vonk

II Brood en spelen Publiek vermaak in de grote stad Rome

III Naumachiën

IV Keizer Claudius en zijn hofhouding

V De bronnen van Couperus en wat hij daarmee heeft gedaan

Louis Couperus, ‘De naumachie’ (leestekst)

Noten

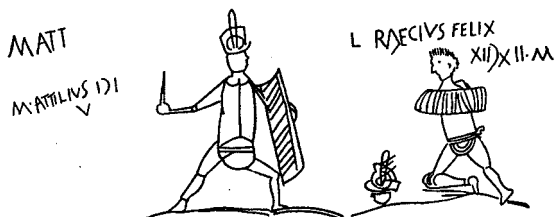
Uit Suetonius’ *De vita Caesarum*

Uit Tacitus’ *Annales*

Uit Juvenalis, *Satiren*

Literatuuropgave

Glossarium

Dit Cahier verscheen mede dankzij de financiële steun van Connexxion.

connexxion

Uitgegeven in 2001 door
Stichting Louis Couperus Genootschap
Postbus 11637
2502 AP Den Haag

Colofon

Redactie Couperus Cahiers:
Karin de Graaff (eindredactie)
Maarten Klein
Omslagontwerp: Gé Vaartjes
Illustratie omslag:
Gustav Klimt: *Hofburgacteur Josef Lewinsky als Carlos*, 1895
Foto omslag: Jean-Léon Gérôme, 'Pollice Verso' (1872)
Illustratieresearch: Manfred Horstmanshoff
Vormgeving: Pim Oxener BNO, Boskoop
Druk: Drukkerij Macula, Boskoop

Van dit Cahier verschenen 350 genummerde en
door de auteur gesigeneerde exemplaren.

Dit is nummer:

In het korte verhaal 'De naumachie' (1910) beschrijft Louis Couperus in levendige kleuren een historische gebeurtenis: een grootscheeps gladiatorengevecht dat in het jaar 52 na Chr., door keizer Claudius is georganiseerd. De Romeinse geschiedschrijvers Tacitus en Suetonius hebben ons, en Couperus, over die in scène gezette zeeslag geïnformeerd. Meesterlijk heeft Couperus dat historische materiaal bewerkt. We zien en horen door de ogen en de oren van de gladiator Pollio, een creatie van Couperus. We beleven de spanning van het gevecht en het romantische einde. De ten dode opgeschreven gladiator is, geholpen door een scarabee als amulet, aan een nieuw leven begonnen.

In dit Cahier worden de antieke bronnen van Couperus' verhaal afgedrukt, evenals de tekst van 'De naumachie', zodat de werkwijze van de schrijver zichtbaar wordt.

Een verklarende woordenlijst is toegevoegd.

De historische achtergronden, met name van de gladiatorengevechten en keizer Claudius, worden uitvoerig belicht. Ten slotte geeft Manfred Horstmanshoff een interpretatie van het verhaal: uit de dood naar het leven, door de macht van de liefde.

Dr. Manfred (H.F.J.) Horstmanshoff is classicus en als universitair docent Oude Geschiedenis verbonden aan de Universiteit Leiden. In zijn onderzoek houdt hij zich bezig met geschiedschrijving, religieuze mentaliteit en ziekte en gezondheid in de Grieks-Romeinse Oudheid. Hij publiceerde diverse boeken (o.a. *The Four Seasons of Human Life*, Rotterdam, Erasmus Publishing, 2001) en artikelen in Nederlandse en internationale tijdschriften over deze onderwerpen. De klassieken in de Nederlandse letterkunde genieten zijn warme belangstelling, zoals blijkt uit de reeks colleges over Couperus in Leiden die hij samen met dr. Rudi van der Paardt in 1999 organiseerde. Van 1997 tot 2000 was hij voorzitter van het Nederlands Klassiek Verbond. In 2000-2001 is hij als fellow-in-residence verbonden aan het NIAS (Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences) te Wassenaar.

Het Louis Couperus Genootschap bevordert het onderzoek naar leven en werk van Louis Couperus.

In de Couperus Cahiers krijgen wetenschappelijke artikelen en essays over Louis Couperus een passende plaats.

Postbus 11637
2502 AP Den Haag

ISBN 90 75 32106 6